В-1124
399580

Писаня Івана Франка VI.

ПРИЧИНКИ
до
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ.

ЧАСТЬ ПЕРША.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

Львів, 1912.

Із друкарні Івана Айхельбергера, Ринок ч. 10.

Головний склад у Книгарни Наук. Тов. ім. Шевченка,
Львів, Ринок ч. 10.

ЦІНА 2 Кор.

В-1124

Писаня Івана Франка VI.

ПРИЧИНКИ
ДО
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ.

ЧАСТЬ ПЕРША.

Каф. укр. літ
399580
573

НАКЛАДОМ АВТОРА.

Львів, 1912.

Із друкарнї Івана Айхельберґера, Ринок ч. 10.

ЛЬВІВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Передмова.

Отся книжка повстала принагідно з причинків, що природним ходом думок навязали ся до критичної оцїнки історичних праць проф. М. Грушевського, як доповненя тої оцїнки. Сама оцїнка, що заняла 56 ст. друку, була з разу поміщена в „Дїлї“ з осени минулого року; там же в фелєтонах були поміщені також дальші три причинки: „Скити й Скитія“, „Дещо про Хозар“ і „Брунон із Квербурґа“. Остатня з поміщених тут праць „Руське племя в Залїсю“ була друкована в „Науковім дидатку до Учителя“ з р. 1912, ч. 1—3, а передостатня „Придунайські Скити“ являєть ся тут перший раз. Усї причинки в фелєтонах „Дїла“ були опубліковані з численними помилками, і являють ся тут не тілько в поправленій, але також у значно розширеній формі. Зазначую се виразно задля можливих критиків, аби не брали на увагу тексти, друковані в фелєтонах „Дїла“, тілько поміщені тут.

Львів, дня 10. вересня 1912.

I. Повний образ історії України-Руси.

Критичні уваги до історичних праць

ПРОФ. М. ГРУШЕВСЬКОГО.

I. Вступні уваги.

Ось уже тринацятий рік продовжає ся фундаментальна праця проф. М. Грушевського, що має мету подати українській громадї повний і суцїльний, на строго наукових дослїдах опертий образ історичного розвою нашого рідного краю. В р. 1898 вийшов перший том його „Історії України Руси“ як перший том „Збірника історично-фільософічної секції Наукового Товариства імени Шевченка“; сей перший том обіймав історію первопочинів українського народа до початку XI в. В р. 1899 вийшов другий том, що обіймав час від XI—XIII в. Сї оба томи творили кождий по одному томови „Збірника“ секції в обємі перший 495, а другий 403 сторін. Третїй том, виданий 1900 р., що обіймає події до р. 1340, мав уже подвійний обєм, рівно 700 сторін. Четвертий том, що обіймав час від р. 1340 до кінця XVI в., вийшов у р. 1903 в обємі 532 стор. Пятий том у першім виданю 1905 р. в обємі 687 стор. обіймає історію суспільно-полїтичного та церковного устрою і відносин в українсько-руських землях XIV—XVII вв. Ті томи були друковані у Львові накладом Наукового Товариства ім. Шевченка. Тим часом уже в 1904 р. проф. Грушевський почув себе спонуканим приступити до нового виданя перших томів І ось у р.

1904 вийшов у Львові перший том другого видання, який, обіймаючи той сам час, що й у першому виданю, має обєм 628 сторін. Зараз слїдуючого року вийшов також у Львові другий том другим виданєм, розширений до обєму 633 стор. Того самого 1905 р. вийшов також у Львові третїй том, розширений до обєму 587 стор. Від тепер автор перенїс друковане своєї „Історії“ до Київа, де 1907 р. вийшов другим виданєм том четвертий, що обіймає полїтичні відносини XIV—XVI віків на 535 ст. друку. Того самого 1907 р. вийшов у Київі VI том, у якім представлено економічне, культурне та національне житє XIV—XVII вв. на 667 ст., а 1909 р. вийшов там же том VII, що обіймає козацькі часи до р. 1625 на 624 сторонах. Для бібліоґрафічної докладности додам, що київське виданє так само як і львівське друкуєть ся накладом Наукового тов. ім. Шевченка, і тілько одну часть примірників, яку автор випускає в світ без фірми Історично-фільозофічної секції товариства, він подає з означенєм „Накладом автора“.

З настанєм конституційної ери в Росії проф. Грушевський відчув потребу познайомити ширший загал російської публїки з добутками своєї наукової роботи, і видав у р. 1904 у Петербурзї свій „Очеркъ исторіи украинскаго народа“, написаний російською мовою. Сей „Очеркъ“ мав значний успіх серед російської публїки, коли в р. 1907 запотребило ся друге, а незабаром потім і третє виданє, що вийшло весною 1911 р. Доказом неабиякої наукової вартости того „Очерка“ може служити й те, що Петербурська Академія Наук надїлила за нього автора премією з фонду ґр Уварова. Майже рівночасно з тим новим виданєм „Очерка“ він випустив у світ друковану в Київі „Ілюстровану історію Украіни“ з метою, подати ширшій українській громадї приступно написаний огляд історії Украіни з ілюстраціями в однім томі. Том вийшов справ-

дї показною книжкою, що мав 551 стор. великої 8-ки і крім тексту, поділеного на шість частин зі 110 параґрафів, містить у тексті 399 ілюстрацій, виключно автентичних знимків із памяток української старовини, портретів, орнаментів або видів місцевостий.

Бажаючи причинити ся до спопулярізованя великої та патріотичної праці проф. Грушевського, на скілько для сього може служити критичне та обєктивне обговоренє її змісту, я задумав роздивити зміст „Ілюстрсваної історії України“ в її поодиноких частях, порівнюючи його в міру потреби з тим, що подано в „Очерку“, або й з тим, що сказано в просторім курсї, а також із иншими, доступними менї працями

Приступаючи до своєї праці я від разу почував усю її трудність із огляду на богацтво та ріжнородність матеріялу згромадженого та обробленого в тих працях проф. Грушевського, але рівночасно також мав почутє моральної потреби вияснити собі самому, а далї й ширшій громадї значінє тої великої, можна сказати, доси безпримірної на українськім ґрунтї наукової праці. Що я зважив ся зчинити се тепер, серед важких обставин, у яких менї доводить ся жити і працювати, до сего спонукала мене головно та обставина, що не вважаючи на досить значний протяг часу, в якім поступає наукова праця проф. Грушевського, вона доси анї в нашім, анї в иншихъ письменствах не дочекала ся фахової оцїнки, хоч у малій мірі відповідної до її обєму та наукової вартости. Відома менї нїмецька рецензія дра Мільковича на перший том Історії проф. Грушевського в нїмецькім перекладї була писана чоловіком, який у своїй власній праці про анальоґічну тему дав доказ дуже малого та прімітівного знаня предмету, а з поважною працею проф. Грушевського обійшов ся не то легкомисно, не то злобно та сторонничо. Не відома менї доси оцїнка

російського „Очерка“ проф. Грушевського в „Присужденіи наградъ“ з фонду графа Уварова, а поза тим, о скільки знаю від самого проф. Грушевського, тілько деякі російські вчені в своїх працях робили принагідні уваги про його праці та погляди, але докладного розбору цїлости хочби лиш одної головної його праці доси нїхто не пробував узяти на себе. Розуміеть ся, я також далекий від претенсії дати повний розбір та оцїнку сеї величезної праці нашого невтомного вченого, але в своїх критичних увагах буду зупиняти ся тільки на деяких точках та питанях, де в мене власними науковими дослїдами виробили ся відмінні погляди, або де покажеть ся можність доповнити де в чім те, що зробив проф. Грушевський, або хоч би тільки зазначити недогляди в його праці.

Беручи за вихідну точку своїх критичних уваг „Ілюстровану історію України“ як пробу дати повний образ історичного розвитку нашого народа в його мові без великого історичного апарату, так сказати, як результат студій згромаджених у просторім курсї, я з конечности річи мушу на кождім кроцї обертати ся до того курсу, а в дальшій лїнїї до жерел, на яких основують ся поглядн автора.

Російського „Очерка“ доторкаю ся тілько принагідно, головно при обговорюваню історії XVII.—XIX. віків, яких не оброблено ще в просторому курсї.

II. Доісторичні часи.

Перша частина „Ілюстрованої історії України" проф. Грушевського містить на 46 сторонах огляд часів „до заснованя київської держави", а власне відомости про передісторичні часи в розділах 1—5, про передславянські населеня території теперішньої України (Греків, Скитів) розд. 6—8, про початки Славян і спеціяльно про початки та устрій житя українського племени розд. 9—16. У вступнім розділї проф. Грушевський популярно, але не зовсім докладно поясняє, що таке історія народа, о стілько недокладно, що в ряді т. зв. традиціональних жерел не згадує про памятки поетичної творчости, в яких завдяки їх поетичній формі память про події та житеві відносини прастарих племен могла держати ся без писаної традиції навіть сотки лїт. Говорячи про памятки доісторичної культури на нашій території проф. Гр. ані в популярнім викладї, ані в просторім курсї не згадав про такі гідні уваги памятки, як камяні будівлї в Уричу та Бубнищу в східній Галичинї та т. зв. печерні манастирі над берегами долїшнього Днїстра. Зазначу мимоходом, що зображені на ст. 25 Ілюстр. Історії, рисунок 24, бронзові мечі з Комарник турецького пов. не галицький виріб і не знайденнй у Комарниках, а привезений

туди з Угорщини, значить, із них не можна ще вносити, що в галицьких Карпатах була бронзова культура. Занадто коротко на мою думку збув проф. Гр. у популярному викладї памятки глиняні т. зв. передмікенської культури (стор. 20–22), яка по дослїдам між иншими також нашого земляка д. Хв. Вовка являєть ся одним із найцїкавійших прикладів мандрівки визначного культурного типу з долини Евфрата та Тиґра на північ і захід, до Малої Азії, на Поднїпровє і до теперішньої східної Галичнни.

До передісторичних часів нашої теріторії належить також та доба, що характеризуєть ся побутом на нїй Скитів та покревних їм іранських племен. Ся доба тревала майже 1000 лїт; на значнім просторі часу її освічують по трохa свідоцтва грецьких істориків, звязані з розвоєм грецької кольонїзації на північних берегах Чорного моря. Проф. Гр. присвятив сїй добі дуже основно зроблений уступ у своїм просторім курсї „Історії України-Руси“ (т. I, ст. 62—111.). Сему уступови відповідають у „Ілюстр. історії“ два невеличкі роздїли 7—8 (ст. 28—33), про які не можна сказати, щоб вони докладно передавали все важнїйше, що знаємо про ті часи з жерел. Проф. Гр. уже в своїм просторім курсї значно скорочує свідоцтва жерел, а в популярнім викладї з тих скорочених свідоцтв подає головно анекдотичну часть. Задля важности сеї теми я подам у дальшім причинку сеї книжки оповіданє Геродота про Скитів у перекладї на нашу мову з відповідним вступом.

III. Дещо про Антів.

На погляд проф. Гр. Антів треба вважати безпосереднїми предками українського племени. У перве з тим поглядом виступив наш учений у своїй статї „Анти, уривок з історії України-Руси“, друкованій у „Записках Наук. тов. ім. Шевченка“ 1898, т. XXI, ст. 1—16 і переданій у повній основі в першім томі його просторого курсу, в другім виданю на ст. 153—162 і в примітках 28—29. В російськім „Очерку“ про Антів згадано дуже коротко (ст. 7 і 22 четвертого видання), а в „Ілюстр. історії“ ім присвячено окремий уступ 10 (ст. 35—38). Хибою тих праць, особливо першої і другої, можна вважати те, що автор виступаючи з новою етнольоґічною теорією не подає історії сего питаня в дотеперішнїй науцї, так що читач не може оцїнити, скільки в тій працї власних дослїдів та спостережень автора, а що вїн переняв від инших. Варто завважити, що питанє про Антів не нове в науцї і було дїскутоване вже вченими XVIII в. Я мав у руках працю чеського вченого Фр. Пубічки [1])

[1]) Про Фр. Пубічку (родив ся 1722, ум. 18 7 р.) і про його розвідку „De Venedis et Antis“ згадує Ягіч у своїй „Исторіи славянской филологіи“ (С. Петербургъ 1910, ст. 76—7) підносячи, що вїн ухиляє славянський характер Вандалїв, опрокидає дикі комбінації Дольчі та Ґрубішіча

„Dissertatio de Venedis et Antis eorumque sedibus antiquissimis“, видану в Липську 1773 р. в публікації „Acta societatis Jablonovianae“. Автор сеї праці наводить і розбирає критично свідоцтва Иордана та Прокопія, цитуючи їх подекуди докладнїйше, як цитує проф. Гр. Із славянських учених XIX в. годило ся ширше згадати П. Й. Шафарика, який у другім томі своєї праці „Slovanske starožitnosti“ присвятив Венедам і Антам досить простору розвідку[2]). Подаю з сеї праці тут лиш дещо важнїйше: „У письменників VI в., які згадують про Славян і яких числимо тілько 6, назви Славян згадують ся ось як: у Прокопія Sclavini, Antae, Spori, у Йорнанда Vinidae, Veneti, Sclavini, Sclavi, Antes; у Маврикія та Аґатія Sclavi, Antae, у Йоана Біклярського Selavini, у Вібія Секвестра Servetii. В жерелах VII в. стрічають ся тілько імена Sclavini, Sclavi, Venetii і Antae; в жерелах VIII в. тілько Sclavini, Sclavi, Vindi, Veneti і також назви країв Anthaib і Banthaib, і то лиш у одного Павла Діякона. В IX і X вв. стрічаємо назви Sclavi, Sclaveni, Sclavini, Sclavani, Sclavones, Sclavinisci, Vinidi, Vinedi, Vinethi, Vinetes, Vinades, Vindones і т. и., натомісь не стрічаємо анї раз назви Антів“. (ст. 14—15). Переходячи спеціяльно до назви Анти Шафарик пише: „Назва Antae, Ἀνται не рівна назві Славян анї своєю загальністю анї тривкістю. Всї жерела, в яких стрічаємо згадки про Антів, містять ся ось у яких письменників: у Йорнанда (552), Прокопія (552), Аґатія (590), Менандра (594), цїса-

---

і не вірить у славянство Іллїрів. Він настоює менше на відомостях Геродота, як на пізнїйших відомостях Пліния, Таціта, Йордана та Прокопія. Хоча в своїй розвідці він не дійшов до остаточних результатів, то все таки вона належить до числа досить розумно і тверезо написаних.'

[2]) P. I. Ssafarzyk, Słowiańskie starożytności, przełożył z czeskiego Dr. H. N. Bońkowski. Poznań 1844. t. II, ст. 1—60.

ря Маврикія (582 – 601), Теофілякта (629) і його компілятора Теофана (817), в византійській хронїцї званій Chronikon paschale (630) і у Павла Діякона (770). Відповідно до жерел, у яких стрічаємо сю назву, бачимо, що вона замикає ся в границях двох столїть; щож до розширеня самого народу означеного сею назвою, то воно, як побачимо зараз, нїде не виходить із окраїн заднїпрянської півночи та з країн положених на побережу Чорного моря. Але послухаймо на самперед зізнань названих свідків. Йорнанд подаючи відомість про розселенє Славян на початку VI в. говорить між иншим ось що про Венедів і Антів:

„Імена Венедів, хоч тепер мінять ся в ріжнородних народах і осїдках, але найчастїйше прикладають ся до племен Слявінів і Антів. Слявіни живуть від міста званого Noviodunum і озера званого Musianum аж до Днїстра і на північ аж до Висли; Анти натомість найхоробрійші між ними, сидять на лукоморі Понту від Днїстра аж до Днїпра; ті ріки віддалені одна від одної на кілька день дороги". На иншім місцї пише він: „Венди хоч походять із одного пня, мають три назви: Veneti, Antes, Sclavi". Згадуючи далї про короля Вінїтара оповідає, що бажаючи добути ся з під панованя Гунів і показати своє геройство, напав in Antarum fines (Jornandes, De bello Getico, c. V. 23, 48). В своїм творі „De regnorum et temporum succesi ne він згадує про Антів коротко: „Hae sunt causae Romanae reipublicae, praeter instantiam quotidianam Bulgarorum, Antarum et Sclavinorum". З тих слів Йорнанда видно ясно, що на його думку Анти були головною парістю племени Вінїдів, розселеною між Днїстром і Днїпром від берегів Чорного моря в північно-західну сторону, хоч не відомо, як далеко в глуб краю" (Szafarzyk, op. cit. ст. 26—27).

Пропускаю те, що наводить далї Шафарик із Прокопія, маючи намір навести далї його сві-

доцтва повнїйше. З пізнїйших жерел Шаф. наводить ось що: „Аґатій згадує тілько саму назву Антів, іменуючи Доброгоста, що був провідником Греків проти Перс'в (р. 555), „мужа сотника, що походив із роду Антів". Менандер згадує Антів говорячи про їх напад на сусїднїх Славян в р. 557; сей напад дотикав без сумнїву найсхіднїйших Славян, що жили в околиці Днїстра, а відповідно до того осїдки Антів можна покласти між Днїпром і долїшнїм Доном. Цїсар Маврикій повчаючи про найлїпший спосіб войованя зі Славянами та Антами, не означив докладно осїдків сих останнїх, а тілько загалом містить їх по лївій сторонї Дунаю на північний схід. Теофілякт згадує також про Славян і Антів, із яких сї останнї жили в ту пору на північних берегах Понту і посилали Грекам помічні полки, коли натомісь Славяни в злуцї з Аварами через Дунай нападали на Греків. Хан аварський, бажаючи пімстити ся на народї Антів за поміч давану Грекам, вислав проти них свойого ватажка Апсіха (Бездушника). Царгородский пасхальний лїтопис згадує назву Антів мимоходом під pp. 527 і 565 додаючи, що цїсар Юстінїян у розказах величаючи себе, називав себе „побідителем Антів". (Szafarzyk, op. cit. ст. 28—9).

Не все ясне і консеквентне в тих свідоцтвах, особливо що до ґеоґрафічного положеня Антів. Що до сего важне свідоцтво знаходимо в Йорнандовій книзї „De bello Getico" глава 5, де читаємо ось яку характеристику славянського племени: „Vinidarum natio populosa ad sinistrum latus Dacicarum Alpium, quod in Aquilonem vergit, et ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia venit, consedit. Ibi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qui ad Ponticum mare curvantur, a Danastro extenduntur usque ad Danubium"[1]). Із сього видно, що Анти в IV—V вв.

[1]) Цитую згадану працю: „Acta societatis Jablonovianae de Slavis, Venedis, Antis, Vilzis et Sorabis, aliquid de Vandalis et Henetis. Lipsiae 1773, спеціяльно першу

жили над Чорним морем між Дністром і Дунаєм, отже в теперішній Бесарабії та Румунії. Історично найважнїйша відом сть, яку подає Йордан і якої не зазначив пр ф Гр., звязана безпосередно з етнольоґічною відомостю про три славянські роди — Венетів, Антів і Склявен, і виглядає ось як: „Тепер вони за гріхи наші скрізь бушують, але тодї (в IV в.) всї служили державі Германаріка“.[1]) Ґотський король Германарік, що жив 110 лїт, панував від р. 351—376, отже ся Йорданова відомість може вважати ся найстаршою звісткою про істнованє Антів.

З половини VI в. маємо дуже важні свідоцтва Прокопія Кесарійського в його „De bello Gothico“. Прокопій згадує про Антів кілька разів. Перша з тих згадок під р. 537 подає відомість про облогу Риму Ґотами під проводом їх короля Вітіхіса, який несподїваним нападом заняв укріпленє Порт не далеко Риму і відси розпочав облогу столицї. В Римі був обляжений головний комендант грецької армії, Белїзарій. „Двацятого дня по занятю Порту прийшли Мартін і Валєріян з 1600 їздцями, яких найбільша часть були Гунни, Склявени та Анти, що живуть по той бік Дунаю, не далеко від ріки. Белїзарій урадував ся їх приходом і зараз надумав ужити їх до вилазок проти ворогів“. Далї

„Dissertatio de Venedis et Antis eorum que sedibus antiquissimis“. Pro anno 1772. Per Rev. P. Franciscum Pubitschkam S. I. Pragensem, ст. 14. В перекладї на нашу мову сей уступ значить: „Многолюдний народ Вінїдів сидить на лївім боцї дакійських Альп, що простирає ся на північ, і від жерел ріки Висли простягає ся на незмірних просторах. Там у них озера та лїси замість міст. Натомість Анти, найхоробрійші поміж ними, що сидять над луком Чорного моря, розселили ся від Дністра аж до Дунаю“. Момзен у своїм виданю Йордана (op. cit. 631) приймає варіянт деяких рукописів „a Danastro ad Danaprum“, але сей варіянт з огляду на ґеоґрафічне положенє означеної ним околицї видаєть ся менї менше правдоподібним.

[1]) Jordanis Romana et Getica, recensuit Theodorus Mommsen. Berolini 1882 (Monumenta Germaniae historica. Actorum antiquissimorum t. V, pars prior, ст. 89.

автор оповідає про три щасливі вилазки сих їздців у трьох слїдуючих по собі днях, у яких їм удало ся вбити мало що не 4000 Ґотів[1]). Бачимо з сего, що часть Антів у ту пору жила над долїшнїм Дунаєм на його північнім березї, і що Анти разом із иншими Славянами служили кінно в византійськім війську та визначили ся хоробрістю під мурами Риму. Сего уступу не цитує проф. Грушевський. Другий уступ, цитований проф Грушевським, але на жаль не вповнї, говорить про події 545 р. (кн. III. гл. 13—14). Оповідаєть ся тут, як Белїзарій притиснений Ґотами, з Равенни подав ся до Дальматії, і зайшовши аж до місцевости Епідамна, теперішнього Дураццо, а старинного Dyrrhachium в Епірі, дожидав помічного війська з Византії. Цїсар Юстінїян вислав зараз військо під проводом Віталїянового братанка Йоана та Вірменина Ізаака, брата Нарзесового, а самого Нарзеса вислав до Герулїв, аби вербував з поміж них охочих вояків для походу до Італії. І справдї він звербував богато Герулїв, яким проводив Філємут, і подав ся з ними через Тракію, де мали перезимувати, щоб весною злучити ся з Белїзарієм. „У тім походї трафила ся їм несподївана нагода зробити Ромеям (Византійцям) велику прислугу. Не довго перед тим велика купа варварів Склявен перейшла була Дунай і доконала богато рабунків у византійських посїлостях, поплїндрувала доми та погнала мешканців у неволю. На них з нечевя наскочили Герулї, розбили їх хоч значно численнїйшу орду, порубали богато з них, а бранців пустили назад до їх домів. При тім Нарзес узяв у полон мужа, що присвоював собі імя Хільбудія, чоловіка дуже поважного, що колись

[1]) Prokop, Gothenkrieg. Übersetzt von Dr. D. Coste. Leipzig 1885, ст. 76, пор. La guerra Gotica di Procopio di Cesarea, testo greco emendato sui manoscritti con traduzione italiana a cura di Domenico Comparetti. Roma 1895, vol. I. ст. 189—190.

був византійським воєводою, і без трудности відкрив обман".

Далї Прокопій подає докладнїйше оповіданє про правдивого Хільбудія: „Гл. XIV. Хільбудій був один із свояків цїсаря Юстінїяна, високопошанований войовник і на стілько вис-ший понад жадобу гроший, що за найвисще своє д бро, уважав не мати нїяких дібр. Сей Хільбудій уже н четвертім роцї панованя цїсаря (531 р.) був іменований воєводою над військом у Тракії і поставлений на сторожі над Дунаєм з порученьм, не допускати переходу варварів нї звідки, бо там тим шляхом много разів переходили Гунни, Анти і Склябени і робили Ромеям найстрашнїйші шкоди. Хільбудій зробив ся для тих варварів таким страшним, що протягом трьох лїт, у яких він держав ся на своїм становищі, анї один із них не міг перейти Дунай проти Ромеїв, коли натомість Ромеї з Хільбудієм кілька разів переходили Дунай з невеликим військом і скрізь прогоняли Склябен. Третього року, коли Хільбудій своїм звичаєм з малим віддїлом війська перейшов ріку, Склябени злучивши ся всї вийшли проти нього. Розпочала ся завзята битва, в якій полягло богато Ромеїв, в тім числї також воєвода Хільбудій. Від тепер перехід через ріку був вільний для варварів, і Ромеї були наражені на їх напади до тої міри, що вся грецька сила не могла зрівноважити того, що вперед робив один чоловік.

„Пізнїйше Анти й Склябени п'ріжнивши ся за щось дійшли до бійки між собою, і Антів побито. В тій бійцї один Склябенин узяв одного Анта в неволю і запровадив його до свойого дому. Се був молодий чоловік з визначного роду на імя Хільбудій. З часом сей Хільбудій здобув собі велику прихильність у свойого пана і вправу в войованю. Кілька разів висиланий своїм паном у небезпечні походи він дав докази своєї хоробрости і здобув собі поважане імя. В тім

часї Анти напали на Тракію, ограбили її і взяли в неволю богато Ромеїв, та ведучи їх із собою вертали до свойого краю. У одного з тих невольників трафив ся пан чоловіколюбний та милосерний. А сей Ромей був хитрий ошуканець і здібний одурити кождого, хто мав із ним дїло. Бажаючи вернути до грецького краю і не маючи нїякого способу вчинити се, він узяв ся на підступ. Прикинувши ся перед своїм паном, що хоче відкликати ся до його чоловіколюбности і сказати йому щось таке, з чого йому вийде велика ласка божа, він упевнив його, що не окаже ся йому невдячним за його добродїйства, але навпаки, хоче дати йому таку добру раду, з якою в короткім часї він здобуде величезні богацтва. Серед склябенського народа пробуває Хільбудій, що колись був воєводою Ромеїв, а тепер живе в станї невольника, і нїхто з варварів не знає, хто він такий. Він підіймав ся відшукати того Хільбудія і відпровадити його до грецького краю, за що його пан без сумнїву здобуде добру славу і велику надгороду від цїсаря. Сими словами Ромей намовив свойого пана і з ним разом удав ся між инших Склябен, які заприязнили ся з ним і радо вчащали до нього. Обіцявши богато гроший тому, хто держить у себе Хільбудія, він заохотив їх шукати того чоловіка, і вони зараз подали ся в дорогу. А що вони були знайомі зі своїми землякамн, швидко знайшли того чоловіка, у котрого був Хільбудій, і почали розпитувати його, чи він грецький воєвода? Не маючи причини брехати, сей відповів усе по правдї, що він з роду Ант і разом зі своїми земляками воював проти співплеменних Склябенів, що тодї з ними були на воєнній стопі, але тепер, відчуживши ся від своєї вітчини, живе тут свобідний на законній основі. Та його хозяїн, якому за нього обіцяно богато золота, жалував дуже, що його надії не справдять ся. Бачучи се Ромей почав підмовляти хозаїна закрити правду, і бажаючи

усунути всяку перешкоду для свойого повороту до вітчини, твердив раз у раз, що він правдивий Хільбудій, але зо страху, аби на ньому не мстили ся варвари, не хоче признати ся до свойого правдивого стану. Та коли він опинить ся на грецькій землї, він не тілько не буде затаювати правди, але навпаки, буде сам величати ся тим іменем. Се справдї промовило до переконаня варварів. Коли розійшла ся відомість про се, всї Анти зібрали ся до купи, признавши се своїм спільним дїлом, і думаючи, що маючи між собою в своїх руках Хільбудія, грецького воєводу, могли би витягнути з сего великі користи".[1])

Зараз по тім іде у Прокопія характеристика Склябен і Антів, яку подаю далї, а потім на ст. 294—6 конець оповіданя про Хільбудія. „Тодї Анти зібравши ся, як було сказано, присилували того чоловіка, аби признав ся, що він Хільбудій, грецький воєвода, грозячи йому смертю на випадок, коли би перечив сему. Тим часом трафило ся, що цїсар Юстінїян вислав декількох послів до варварів запрошуючи їх, аби приняли помешканє у старім містї названім Турріс, положенім на тім боцї Дунаю і збудованім колишнїм римським цїсарем Траяном, але здавна вже запустїлім задля нападів варварів на ті околицї. Цїсар Юстінїян задумав віддати їм те місто з цїлою околицею, яке по старому праву належало до римської держави, з наміром зробити їх своїми приятелями, і обіцюючи їм велику платню, щоб вони ставили опір Гуннам, які мали намір попасти на грецьку державу. Почувши се варвари згодили ся зробити все з тою умовою, щоб із ними разом як їх ватажок пішов Хільбудій, грецький воєвода, надїючи ся, що Хільбудій здужає зробити для них усе, що їм буде потрібне. І сам Хільбудій, заохочений такою надїєю, почав при-

---

[1]) Procopio di Cesarea, La guerra Gotica, ed. D. Comparetti, t. II, ст. 287—292.

12-1124

знавати себе бувшим грецьким воєводою. В таких обставинах його вислано до Византії, та по дорозї його перехопив Нарзес. Розмовивши ся з ним він зараз пізнав, що се самозванець, хоча сей говорив добре по латинї і вмів досить добре наслїдувати Хільбудія, до якого був де в чому подібний. Нарзес посадив його в тюрму і змусив признати ся до всего, а потім повіз його з собою до Византії".

Се був конець того історичного епізоду, що досить добре малює нам відносини між Греками та тодїшнїми Славянами, та дає між иншим інтересну вказівку на те, що Антам відкривала ся перспектива оселити ся на законній основі на правім березї Дунаю, але ся перспектива не вийшла поза проєкт ударемнений дальшими подїями. Важне в нїй також те, що Ант, який не був у грецькій неволї, вмів говорити по латинї, навчивши ся очевидно сеї мови в своїй вітчинї від римських кольонїстів.

В серединї сего оповіданя подає Прокопій ось яку характеристику Славян і Антів: „Оба ті племена, Склябени й Анти, не стоять під володїнєм одного мужа, але живуть з давен давна як держави народні, так що всї однаково переносять щастє й нещастє. Так само з огляду на все иньше сї варвари зовсїм однакові. Бо вони знають лиш одного бога Громовержця, і вірять, що він сам один панує над світом. Вони жертвують йому биків та ріжних инших звірів. Судьби не признають і не знають, чи вона має яку силу над людьми; але коли смерть стане їм перед очима, чи то через хоробу, чи то як вибирають ся на війну, то дають собі заповіт у разї виходу зараз принести жертву Богу. Коли перебудуть злидні щасливо, жертвують відповідно до свойого заповіту і вірять, що сею жертвою окупили своє житє. Крім того вони віддають божескі почести рікам, жерелам та иншим демонам, складають усїм їм жертви і користують ся тими жертвами для ві-

щовань. Вони живуть у вбогих шатрах, далеко віддалені один від другого, а поодинокі часто міняють свої осїдки. До війни виступає найбільша часть пішо з малими щитами та списами. Панцирів не носять; деякі навіть не мають ані верхньої, ані спідньої одежі, тілько штани затягнені поясом на животї. Вони говорять одною і тою самою, страшно варварською мовою, і не ріжнять ся одні від одних також у зверхнїм виглядї. Всї вони дуже великі і сильні; барва їх шкіри й волося ані біла ані жовтава, ані також чорна, тілько зовсїм червонава. Подібно до Масаґетів живуть вони в темнотї та бідности, і так само як вони, бувають дуже брудні. При тім вони зовсїм не злої, ані злобної вдачі, а простотою свойого способу житя дорівнюють також Гуннам. З давен давна Склябени й Анти називали себе також спільним іменем, а власне Σπόροι (розсїяні), на мою думку тому, що живуть так дуже в розсипку в шатрах. Тому також вони заселюють таку велику теріторію, а власне майже весь лївий беріг Дунаю". (Prokop, op. cit. ст. 206—207; ed. Comparetti, II, 289—294.). Проф. Грушевський знає сю характеристику і називає її навіть клясичною (Записки т. XXI, ст. 13), але чомусь не цитує її ані в своїй спеціяльній розвідцї про Антів, ані в просторому курсї, ані в популярній перерібцї історії Украіни, хоч вона могла дати йому деякі інтересні подробиці для характеристики антропольоґічного типу, на пів кочовничого способу житя та релїґійних вірувань Антів, що де в чому дуже близько підходять до характеристики українських племен, поданої в нашім найстаршім лїтописї.

Не цитував проф. Грушевський також згадки Прокопія про Антів, поданої під р. 546, де згадано про віддїл із 300 Антів, що стояли в службі византійського цісаря в війні проти Ґотів під проводом Тулїяна і хоробро відбили напад Ґотів у одній ґірській тїснинї в Люканії.

(Prokop op. cit. ст. 227—228; ed. Comparetti, II, 343—4.).

Мимоходом згадує Прокопій про поражене Антів через византійського полководця Ґермана під р. 550 (кн. III, гл. 40) ось у якім оповіданю: „Коли Ґерман збирав своє військо в ілїрійському містї Сардіцї і дуже старанно робив усякі приготованя до війни, переправила ся велика юрба Склябен, більша як коли будь перед тим, через Дунай, і розтаборила ся біля Наісса (теперішнього міста Нїша або Нїшави). Греки зловили деяких із них і дізнали ся від них, що сим разом вони намірили ся здобути Солунь і сумежні з ним міста. Цїсар видав зараз наказ Ґерманови заслонити ті міста і відперти Склябен. Вони дуже бояли ся його, бо Ґерман ще зараз по вступленю Юстінїяна на трон, бувши тодї воєводою Тракії, енергічно відбив напад їх сусїдів Антів, і через се здобув собі велику повагу у всїх варварів. Склябени сим разом покинули свій намір напасти на долину, але перейшовши гори вдарили на Дальмацію. Позбувши ся сего клопоту Ґерман розказав своїому війську готовити ся до походу, заповідаючи, що за два днї вирушать до Італії. Та нагла хороба зробила конець його житю". (Prokop. op. cit. ст. 264—5, ed. Comparetti, II, ст. 458—9). Пригадавши, що Юстінїян вступив на царгородський трон 527 р., можемо покласти дату сего пораженя Антів більше-менше на р. 530, і се була би перша історична дата з історії відносин сего племени до Греків.

Остатня згадка Прокопія про Антів містить ся на початку четвертої книги його історії війни з Ґотами. Ся четверта книга не має хронольоґічної канви і містить загальні уваги та причинки до подїй, представлених у перших трьох книгах. Роздїл 4. сеї книги починаєть ся коротким оглядом заселеня країни між Волгою й Доном, — сей уступ пропущений у нїмецькім перекладї:

„По той бік Сатіни (Волги) живуть многі народи Гуннів. Країна з сего боку називає ся Євлїзія, і живуть у нїй варварські народи в її внутрішній і приморській части аж до озера, званого Меотідою, і до ріки Танаіса (Дону), яка впливає в те озеро. Саме-ж те озеро має устє до Чорного моря. Люди, що живуть у тім краю, давнїйше називали ся Кімерійцями, а тепер зовуть ся Утігурами. А поза ними на північний вітер живуть незлїчені народи Антів". (Procopii, ed. Comparetti, III, ст. 22–3). Ся відомість, як і взагалї значна часть відомостий, поданих у четвертій книзї Прокопієвого твору, має далеко меншу історичну вартість від відомостий, поданих у перших трьох книгах. Можливо, що вона відносить ся до часу значно давнїйшого від того, в якім жив Прокопій, і взята ним із якогось давнїйшого жерела, що знало ще про сумежне житє Антів з Кімерійцями.

Що можемо зивести з усїх тих історичних свідоцтв про початки ріжноплеменного українського народу? Що Анти були Славянами, се, здаєть ся менї, не підлягає сумнївови. Найпевнїйші історично свідоцтва Прокопія означують місце їх побуту в половинї VI. віку між устями Днїстра й Дунаю. Можна приняти майже на певно, що перед тим вони жили значно далї на північ, десь на верхівях Днїпра. Куди подїли ся потім, у VIII. — X. вв.? Що не посунули ся далї на південь, на болгарську та византійську теріторію, се можна сказати також майже на певно. Чи не вернули знов на північ? Се питанє насуває ся і було вже піднесене в науцї. З приводу лїтописної звістки з початків IX. віку про прихід Вятичів та Радимичів „ѡ Ляховъ" над Оку висловили російські вчені Гільфердінг, Первольф та Іловайський здогад, що назва „Вятичі" може походити від Антів. Сю думку висловив також галицько-руський учений А. Петрушевич, і я не бачу причини відкидати її, тим більше, що всї

инші дотеперішні теорії про походженє Вятичів та Радимичів, як зазначує проф. Гр. (Історія України-Руси, т. I, ст. 152), не знаходять собі історичного потвердженя. Можливо, що одна часть Антів справдї еміґрувала на північ і дала початок племени Вятичів. Що племя Радимичів могло вийти з теперішньої Малої Польщі, з лївого берега Сяну, на се вказувала би назва місточка Радимна. Але головна часть Антів не потребувала виходити нїкуди зі своїх осель між устями Днїстра й Дунаю. Византійські жерела X—XII вв. часто згадують про Скитів у тих місцевостях. До скитського племени зачисляють давнїйші історики також семигородське племя Цікулїв, яке правдоподібно не вимерло й доси і в якім на мою думку, мотівовану близше в однім із дальших роздїлів сеї книжки, треба бачити прастару парість українсько-руського народа.

IV. Конструкція староруської суспільности.

Перша часть популярної „Ілюстрованої історії України“ кінчить ся загальними увагами про торговлю, князїв і дружину в дохристіянській Руси. На мою думку характеристика староруського купецтва, яку дав проф. Грушевський (ст. 51), не може вважати ся вірною. „Купці — читаємо там — були воєнні люди, що продавали зібрану здобич, а при кождій нагоді самі були готові пустити ся на здобич, ударити і пограбити, наловити невільника на продаж або иншого добра добути“. На мою думку таких купців скрізь і завсїди вважають розбійниками, яким нїхто нїчого не продасть. Автор очевидно не порозумів оповідань давнїх жерел, які говорять про воєнні конвої, що супроводили купецькі каравани через небезпечні місця. Проф. Гр-му потрібна була така конструкція для тої самої мети, задля якої він на ст. 53 вбачає звязок між войовничими Антами та войовничим настроєм найдавнїйшої київської Руси, щоб тілько не допустити впливу Варягів.

Задля сеї самої причини друга частина „Ілюстрованої історії України“ (стор. 55—152) вийшла значно слабша і виявляє, особливо в перших параґрафах, значні недостатки в використа-

ню не тілько постороннїх свідоцтв, але поперед усього свідоцтв найстаршого київського лїтопису. Проф. Груш. анї в своїм просторім курсї, анї в отсїй популярній історії не цитує найстаршої, очевидно письменно захованої, а не устно переказаної, лїтописної записки з р. 859, яка виглядає ось як: „В лѣто 6367 имахꙋ дань Варѧзи, приходѧще изъ за морѧ, на Чюди и на Словѣнехъ и на Мерѧхъ и на всѣхъ Кривичахъ, а Козаре имахꙋть на Полѧнехъ и на Сѣверехъ и на Вѧтичихъ, имахꙋ по бѣлѣй вѣверици тако ѿ дыма“ [1]). Стилїзація сеї відомости з ітератівним „имаху“ свідчить аж надто виразно, що вже три роки перед приходом Рурика до Новгорода була в північній Руси Варягами, а в південній Хазарами утворена свого рода податкова орґанїзація, яку не можна назвати з року на рік повторюваними рабунками, але треба вважати початками тривкійшого державного житя.

Так само не звернув уваги проф. Груш. на лїтописне оповіданє про похід Кия на Царгород, про який читаємо в лїтописї „по Ипатскому списку“ фотолїтоґрафічного виданя 1871. р. стор. 7—8: „И быша г҃. брата, а единомꙋ имѧ Кии, а дрꙋгомꙋ Щекъ, а третьемꙋ Хоривъ, и сестра ихъ Лыбѣдь. и сѣдѧше Кий на горѣ, кдѣ нн҃ѣ оувозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдѧше на горѣ, кдѣ нн҃ѣ зовет сѧ Щековица, а Хоривъ на третьей горѣ, ѿнюдꙋ же прозва сѧ Хоривіца. створиша городокъ во имѧ брата ихъ старѣйшего и наркоша и Киевъ. и бѧше ѡколо города лѣсъ и боръ великъ, и бѧхꙋ ловѧще звѣрье, бѧхꙋть бо мꙋдры и смислени и нарицахꙋ сѧ Полѧне, ѿ нихъ же сꙋть Полѧне Киѧне и до сего дни. инии же невѣдꙋще ркоша, ꙗко Кии есть перевозникъ быст, оу Киева бо перевозъ бѧше тогда съ ѡноꙗ страны Днепра; тѣмь гл҃ахꙋ:

---

[1]) Полное собраніе русскихъ лѣтописей, ч. II, изд. 2. Спб: 1908, ст. 13—14.

„на перевозъ на Киевъ". аще бо [бы] былъ перевозникъ Кый, то не бы ходилъ къ Цс̃рюграду. но сый Кий княжаше в роду своем. и приходившю ему къ цс̃рю не свѣмы, но токмо ѡ семъ вѣмы, ꙗко же сказають, ꙗко велику честь приꙗлъ есть ѿ цс̃рѧ, которого не вѣмъ, и при котором приходи̑ цс̃ри". Очевидно мова тут про воєнний похід Кия до Царгорода, давнїйший від переходу Обрів попри Київ, що був коло р. 640. Се позволяє віднести початок державної орґанїзації в околицях Київа на початок семого віку. Не зайвим уважаю завважити, що на сей похід Кия до Царгороду звернув увагу вже Ріґельман у своїм „Лѣтописномъ повѣствованіи о Малой Россіи" (вид. Бодянського, Москва 1847, ст. 4). Проф. Груш. наводить се оповіданє і в своїм курсї (I, ст. 339) і в „Ілюстрованій історії" (ст. 55—6), оба рази не дословно з лїтопису, з пропуском епізоду про похід на Царгород, і оба рази з апріорним твердженем, що се оповіданє не має історичної підстави, а було зложене тілько для поясненя назв місцевостий. Відки одначе взяли ся назви місцевостий, сего автор не пробує пояснити. На мою думку „етімольоґічне" толкованє оповіданя про Кия, Щека та Хорива невірне й непотрібне, тим більше, що про напад Кия на Царгород у початку VII. в. знайдеть ся мабуть сучасне византійське свідоцтво, заховане коли не в грецькім текстї, то бодай у старих перекладах на церковно-славянську мову; маю тут на думцї оповіданє про напад якоїсь ворожої сили на Царгород не з моря, але сухопутною дорогою, приточене до византійської леґенди про положенє ризи Богородицї в храмі у Влахернах, якого текст по двом рукописам із львівських збірок буде надрукований у найблизшім томі „Памяток". На жаль у обох рукописах текст значно попсований; видно, хтось мав інтерес у тім, аби затерти слїди сего нападу.

V. Норманська теорія.

Т. зв. норманській теорії про походженє Руси присвячує проф. Гр. просторий уступ і окрємий екскурс у своїм курсї (I, 340—347 і 579—602). Він уважає сю теорію опрокиненою і погребаною, на мою думку передчасно. Не вдаючи ся тут у подрібну дїскусію деталїв, зазначу лише, що т.зв. руські назви Днїпрових порогів, наведені у Константина Порфирородного, всї без виїмка поясняють ся норманською мовою; що назви майже всїх 25 намісників, підписаних під договором Ігоря з р. 941, і майже всї назви тамже підписаних купців без сумнїву норманські; а на решті, що найважнїйше і на що доси не звернено належної уваги, що панюча династія Південної Руси була норманського походженя та що вся початкова часть найстаршого лїтопису аж до оповіданя про хрещенє Володимира, о скілько вона говорить про руських князїв, являєть ся династичною заґою норманського походженя. До того треба додати, що найстарші відомости з початку IX в., наведені проф. Грушевським, про Русь та Русинів, характеризують далеко більше Варягів, нїж Славян. І так відомість арабського письменника IX в., яку наводить проф. Гр. на ст. 59 „Іл. історії“, як характеристику київських „вояків і купців“, виглядає ось як:

„Русь не має ні земель, ні сел, ні поля; вона промишляє тільки продажию соболячих та инших шкурок. Вона нападає на землї Славян, і забирає там людий у неволю, а потім продає їх в Ітілї або в Болгарі. Коли у Русина родить ся син, батько дитини кладе перед нею голий меч і каже: „Я не лишу тобі нїякого маєтку; мати меш тільки те, що здобудеш сим мечем". Коли ся характеристика правдива, то не можна не завважити, що перше її реченє відносить ся до мисливців, може Вятичів, що жили в сусїдстві Болгар, друге до розбійників, а третє до рицарів, а анї одно до купців.

Те саме треба сказати про инші посторонні свідоцтва з першої половини IX. в. Найважнїйше з них свідоцтво в церковно-славянській мові захованого житія Степана Сурожського, в якім оповідаєть ся про чудо, зроблене тим святим, зглядно про спустошеня, вчинені „руською ратію" під проводом князя Бравлїна на південнім березї Криму. Проф. Гр. згадує про се в своїй I. У. Р. I, ст. 357—8 і в окремій примітцї ч. 50. ст. 535—6. В досить богатій лїтературі, яку викликала ся історична відомість, нїхто, здаєть ся, не звернув уваги на те, що Бравлїн відповідає германському Braunhild, герой у шоломі.

Проф. Гр. стоїть на тім, що назва Русь не могла бути принесена із Швецiї (Ілюстр. Іст. ст. 59); на се треба завважити, що „батько данської історії" Саксон Граматик, який жив у XII. в., а вмер 1102 р. і свою „Historia Daniae" оцер на множестві давнїх норманських заґ та пісень, у своїх оповіданях часто згадує норманське племя Rutheni та його країну Ruscia; вони живуть десь над Балтійським морем і не мають нїчого спільного з київською Русю. Згадуючи про покликанє Варягів Новгородцями проф. Гр. проти норманїзму підносить „неймовірність такого покликання до управи чужого народу, та ще й ворожого", і додає, що „паралелї до сього

факту в історії не можна вказати". (Іст. Укр.-Руси I, ст. 344). Дивно, що вчений історик не згадав хоч би про відому староґерманську заґу про покликане Генґіста й Горси з їх Саксонцями до володіння Шотляндією.

Без критики приймає пр. Гр. також свідоцтво Константина Порфирородного про те, як руські князї вибирали дань від своїх підданих. На ст. 59 „Ілюстр. історії" читаємо „Як настає місяць ноемврій (падолист), зараз князї руські з усею Русю виходять із Київа і йдуть на „полюдье" (збиране дани), в волости Словян, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сїверян й инших Словян, підвласних Руси. Там перегодовують ся вони цїлу зиму, а в місяцї апрілї, як розтає лїд на Днїпрі ріцї, вертають ся до Київа. Тут вони споряжають свої човни. і їдуть до Византії, як уже було росказано." Проф. Гр., так скорий уважати звістки київського лїтописця книжними комбінаціями, мабуть не подумав про те, що таке вибиране дани в осени та зимою, коли в українських землях оселені місця задля болот або снїгів роблять ся зовсїм недоступними, треба признати комбінацією Византійця, привиклого до иншого клїмату, а не історичним свідоцтвом, яке могло би пояснити адмінїстрацію великої держави.

VI. Хрещенє Володимира.

Так само схибленою в своїй основі видаєть ся менї конструкція проф. Гр. про хрещенє Володимира. Лїтописне оповіданє про сю подїю треба вважати компіляцією ріжнородних звісток, начеплених на основі корсунської леґенди. Проф. Гр-му ся леґенда видаєть ся неймовірною, і для її опрокиненя він опирає ся крім чужих жерел головно на староруськім творі дуже проблематичної вартости, т. зв. Похвалї Якова Мниха та доданій до неї хронольоґічній табличцї невідомого походженя (Іст. Укр.-Руси т. I, ст. 444—8). На основі сего жерела він піддержує досить сумнївне з погляду історичної правдоподібности твердженє, що охрещенє Володимира „стало ся якось непримітно“, а лише три роки по охрещеню він рушив походом на Корсунь, здобув його, вимусив сим способом буцїм то від византійських царів присилку їх сестри, а оженивши ся з нею віддав Грекам Корсунь. Не входячи в розбір сего питаня зазначу лише, що византійські жерела, які згадують про воєнну поміч, дану Володимиром византійським царям у р. 988, не згадують нїчого про його хрещенє.

Важне одначе те, що зарівно византійські історики, як також арабські письменники, цитовані проф. Гр-им (Іст. Укр.-Руси, т. I, ст. 550—2),

згоджують ся власне в тім, що Володимир оженив ся з сестрою імператора принявши на його жаданє християнство, а лише потім дав поміч імператорови в війні з Вардою.

Маємо ще одну постороннюю відомість, яка стверджує хрещенє Володимира в Корсунї; се записка болгарського хронографа опублїкована мною ще 1896. р. (Памятки т. I, ст. LXII), що мабуть лишила ся невідома проф. Груш. Пор. Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ 1904, томъ IX. кн. 1, ст. 44, увага А. Шахматова до статї Н. В. Шлякова „Крестный ходъ на воду 1 ого августа“.

VII. Найстарший руський літопис.

Присвячу ще кілька уваг першому екскурсови проф. Гр. про „Найдавнїйшу руську лїтопись“ (т. I. ст. 556—578), тому, що оброблену в нїм тему, не вважаючи на її важність, у „Ілюстрованій історії“ автор збув усього 7 рядками, які не дають майже нїякого понятя про порушений у них предмет. У своїм екскурсї проф. Гр. просторо передає розвій думок та дослїдів російських ученых про авторство та композицію староруського лїтопису, і потім спеціяльно переглядає ріжні редакції найдавнїйшої його части, переважно йдучи за слїдами А. Шахматова. Як дослїди Шахматова, так само й представлене проф. Г. визначають ся множеством догадок та занадто поспішних вироків про буцїм то довільні комбінації київського книжника там, де в лїтописї стрічають ся місця незрозумілі або невигідні новійшим ученим. У представленю проф. Гр. при всїй його дрібязковости зазначу основну помилку, що т. зв. Іпатську редакцію початкового лїтопису він уважає південною, а т. зв. Лаврентієву північною, в однім місцї навіть великоруською. Фактично обі вони, без огляду на те, де були переписані їх копії, були зложені в Київі, правдоподібно перша з них у Печерськім, а друга в Видубицькім манастирі, а з о-

гляду на язик обі однаково українські Жаль, що проф. Гр, поки вдав ся по чужих слїдах у детальний розбір найстаршої части лїтопису, не заняв ся на власну руку детальним порівнанєм обох київських редакцій, до яких не мало екстраваґанцій додає перша часть т. зв. Нїконової компіляції, зложена в другій половинї XII. в. в Володимирі над Клязмою кимось із дружини князя Андрія Боголюбського, чоловіком очевидно українського походженя.

Роздивляючи наш початковий лїтопис як лїтературну памятку, зложену по певному пляну з дібраного для нього матеріялу, я ще в 1907 р в XXIX томі „Archiv für slavische Philologie", ст. 291—9, подав свої уваги про композицію найстаршого лїтопису, в яких звернув увагу на те, що сей лїтопис складаєть ся з чотирьох окремих частий, злучених до купи одним редактором у початку XII в. Першу часть, що сягає до часу хрещеня Володимира, можна з огляду на її головний зміст назвати династичною заґою київських князїв передхристіянського часу; другу можна назвати корсунсько руською лєґендою про Володимира та його синів — вона кінчить ся смертю Святополка Окаянного: третю часть, що кінчить ся оповіданєм про віднайденє мощий св. Теодосія печерським монахом, постриженіком того Теодосія, можна вважати печерським лїтописом, а автором його признати того самого монаха; нарештї четверту часть, що сбіймає час від 1093—1112 р., в якій центральне місце займає особа Володимира Мономаха і в якій надто живо виступає провідна ідея федерального звязку руських князїв для оборони руської землї, треба признати твором світського чоловіка, київського дружинника Василя, який декуди говорить про себе в першій особі. Думаю, що пізнанє сеї композиції найстаршого лїтопису дуже влекшить студіованє його пооди-

ноких частий і поможе нам вибрати ся з тої гущавини догадок та непорозумінь, у яких блукає доси навіть такий бистроумний учений, як А. Шахматов.

Ще 1907 р., працюючи над просторим викладом історії нашого письменства, я завважив, що деякі части нашого найстаршого лїтопису виявляють характер віршової форми. Я завважив се спеціяльно що до епізоду про напад Печенїгів на Київ у р. 968 і реконструував його віршами як зразок найстаршої української народньої пісні. Занявши ся сего року спеціяльно нашим лїтописом я дійшов до того, що всї важнїйші епізоди його найстаршої части до Володимира включно зложені віршами, були твором київського дружинника часів Ярослава Мудрого (половини XI. в.), який черпав свої відомости переважно з київської місцевої народньої та князївсько-дружинної традиції, та користував ся декуди також грецькою та болгарською традицією. Сї поетичні епізоди були пізнїйшим редактором позшивані або декуди полатані лїтописними записками або редакторськими поясненями, і так повстав найстарший український лїтопис, якого найстаршу форму маємо в т. зв. Іпатськім кодексї, а властиво в редакції, доконаній у Печерськім манастирі за часів Володимира Мономаха. Т. зв. Лаврентіїв кодекс, зредагований правдоподібно в тім самім часї в Видубицькім манастирі, виявляє тенденцію замазаня язикового кольориту української народньої мови і наближеня до мови церковної. Реконструкція віршової форми лїтопису позволяє майже скрізь віддїлити первісний текст від лїтописних і редакторських додатків, і поможе на мою думку, розвязати немало загадок нерозвязаних дотеперішнїми дослїдами.

VIII. Східні й західні межі України в XI—XII в. в.

Друга половина другої части „Ілюстрованої історії“ (ст. 94—152) обіймає решту часів князівської доби, якій у просторім курсї „Іст. У. Р.“ присвячено другий і третій томи другого видання. Розуміеть ся, що в популярнім викладї на такім обмеженім місцї годї було опанувати все богатство історичного та побутового матеріялу, який дійшов до нас із тих часів. Не вдаючи ся в детальний розбір сеї частини зазначу тілько брак хоч би згадки про декілька походів руських князїв XI в. на Тмуторокань, які не позбавлені були полїтичного значіня. В просторім курсї проф. Грушевський згадує тілько про Мстислава, подаючи за лїтописом, тай то в скороченю, оповіданє про його поєдинок із Редедею, хоча з уваги на згадку „Слова о полку Игоревѣ“ про сей поєдинок і про те, що його оспівав Боян, можна догадувати ся, що в лїтописнім оповіданю маємо більш або менше докладний відгук або взірець Бояновоï пісні. Тмутороканським походам присвятив я окрему розвідку в причинку до ювилею проф. Ягіча п. з. „Kleine Findlinge zur altslavischen Literatur und Geschichte“, Berlin 1908, ст. 648—655. Зазначу з жалем, що рецензент „Записок Наук. тов. ім. Шевченка“, д-р І. Свєнцїцкий, обговорюючи сей ювилейний збірник, збув мою статей-

ку про одно з найінтереснїйших явищ південно-руської історії XII в. двома словами „лїтописна справка". Історії Тмутороканя присвятив проф. Гр. досить простору розвідку в своїм просторім курсї „Історії України-Руси", т. II, ст. 505—514, але й тут не зібрано вповнї лїтописних звісток про походи руських князїв XI в. на Тмуторокань, а згадано тілько про деякі з них, з оріґінальною увагою автора, який у Тмутороканї XI в. бачить анальоґію до пізнїйшої запорожської Сїчи (ст. 512). Я бачив би в походах руських князїв на Тмуторокань деяку анальоґію до троха пізнїйших західно-европейських хрестових походів.

Тому, що в „Ілюстрованій історії Украґни" не подано докладного огляду розселеня та етноґрафічних границь теперішнього українського народа, навяжу тут іще деякі уваги до того, що подає проф. Гр. у просторім курсї (т. I., ст. 187 до 193) про західні границї українсько-руської кольонїзації. Зверну увагу на те, що писав про ті границї Д. Зубрицький у книжцї „Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ Червоной или Галицкой Руси", Москва 1845, на ст. 30—37. Згадано там між иншим про церков св. Хреста в Казимирі, передмістю Кракова, в якій іще при кінцї XV. в. богослуженє відправляло ся по церковно-славянськи, і в якій положене було тїло польського короля Казимира IV. та його жінки Єлисавети. Зубрицький наводить за польським хронїстом Сарнїцким руско-польський напис на гробі того короля, з датою 12. жовтня 1071 р. На ст. 36. Зубрицький пише, що ще перед 1340 р., у якім Казимир Великий завоював Червону Русь, руські землї положені між ріками Дунайцем, Вислою, Сяном, Вислоком та угорською границею, заселені Русинами грецького обряду, були предметом нападів та грабованъ з боку Поляків у 1017—18 рр. при Болеславі Хоробрім, 1038 при Казимирі I., 1068,

1069, 1073, 1077 при Болеславі Смілім, 1101 при Владиславі Германї, 1123, 1125, 1136 при Болеславі Кучерявім, 1179, 1182, 1185, 1187 при Казимирі Справедливім, 1198, 1205 при Лешку Білім, 1266 при Болеславі Стидливім і 1280 при Лешку Чорнім.

Годить ся завважити, що також про дуже значну парість староруської людности, яка заселяла колись велику часть Залїся (Трансільванії або Семигороду), проф. Гр. подав дуже скупі відомости на підставі головно російських дослїдників, не пробувавши навіть заглянути до византійських лїтописців X.—XII вв., у яких не мало говорить ся про війни византійських цїсарів зі Скитами, в яких самі вони бачуть Славян руського походженя, і яких руський характер не може не признати новочасна історична наука. Сїй південній порости українського племени я присвятив два дослїди спеціяльнїйші від тих, які доси робили російські вчені, і міщу їх у дальших роздїлах сеї книжки.

IX. Культура князівських часів.

Може так і випадало з пляну популярної історії, що загальному оглядови культурного житя України князівських часів проф. Гр. присвятив ледво 5 сторінок (147—152); за те в просторому курсї сему оглядови він присвятив ст. 192 – 503 тексту і 16 просторих приміток на ст. 536—567 третього тому. Може не помилю ся, коли назву сей третїй том найцїннїйшою частиною його великої працї. Перша його половина представляє відносини галицько володимирської держави в XIII—XIV вв. та сучасні відносини Поднїпровя. Се без сумнїву найтруднїйші партії для української історіографії, а головна сила таланту проф. Гр. лежить власне в тім, що він дуже добре орієнтуєть ся в полїтичних та суспільних відносинах кождої історичної доби, а особливо трудних до вислїдженя переходових. Культурні та полїтичні відносини старої князївської Руси він характеризує дуже основно і всесторонно, і тутне легко знайти спеціялїста, який міг би відповідно оцїнити здобутки його працї.

Я зупиню ся лише троха на остатнїх частях четвертого віддїлу третього тому, де говорить ся про освіту та письменство старої Руси ст. 454—499). Не торкаючи цїлої конструкції сего уступу, загалом добре обдуманої та переведеної, зазначу тількі деякі дрібні помилки або хиби,

які насунули ся менї при читаню сего уступу. Хронїка Йоана Малялї, здаєть ся, не була переведена на церковно-славянський язик. Пандекти, Антіоха та Нїкона Чорногорця (ст. 462), се не збірники моральних поучень анї поучень спеціяльно про монаше житє, а тільки кодекси законів церковного та горожанського права. Із Миней дійшли до нас не тілько уривки, як подає проф. Гр на ст. 463, а відомі рукописи повних 12 місяцїв[1]). Із перекладів поетичних творів проф. Гр. не згадав перекладу Менандрових моностихів та Пісідової поеми „Похвала Богу о созданіи всея твари“[2]). Повість про Соломона і Китовраса (ст. 464), се не жадна велика повість, а тільки мала леґенда, одна з многих леґенд Соломонівського циклю. Житіє Теодори, а властиво перехід Теодори через митарства (ст. 464) не жаден окремий твір, але виривок із житія Василія Нового. Із оріґі-

---

[1]) Згадавши про Минею лиш одним словом проф. Гр. не зазначив, що в старій Руси відомі були два роди Миней, а власне т. зв. Четя, зложена з просторих житій святих, уложених по порядку днїв цїлого року, і т. зв. служебна, що містила церковні служби тим святим у такім самім порядку. Вибором із повної служебної Минеї була Минея празнична, що містила вибір служб на празники господські, богородичні та важнїйших святих. Окремою редакцією служебної Минеї була т. зв. Минея обща, що містила скорочені служби для якого будь празника або для якого будь святого. Частиною Минеї-Четї був т. зв. Супрасльський рукопис, який треба вважати найстаршою дохованою до нас памяткою південно-руського письменства, писаною що найменше 100 лїт перед Остромировим евангелієм. Із південно-руських рукописів XI—XII в. видав пр. Ягіч у Петербурзї Служебні Минеї за місяцї вересень до грудня, які одначе крім язикової не мають нїякої лїтературної вартости задля голословности поміщених у них служб.

[2]) Про сю поему згадав проф. Гр. аж у VI. томі (ст. 363) між творами пізнїйшої доби, але не добачив у ньому „нїяких слїдів не тільки українського або білоруського походженя, а й в загалї східно-славянський початок його непевний.“

нальних творів староруського письменства, не згаданих проф. Гр-им, зазначу лише коротеньке оповіданє про пяницьке чудо в Корсунї, до якого належить також староруська похвала святим Козмі й Даміяну, опублїкована в Макарієвій Четї-Мінеї; обі сї памятки важні тим, що написані були руською мовою правдоподібно ще в X в. в Корсунї, і можуть уважати ся свідоцтвом істнованя руської христіянської кольонії в тім містї в часах св. Володимира або ще й давнїйших.

X. Часи унії.

Третій частині популярного викладу „Ілюстрованої історії України“, що обіймає ст. 153—260, відповідають три томи просторого курсу „Історії України-Руси“, в яких всесторонно й критично представлено житє й розвій південної Руси до кінця XVI в. В сих трьох томах проф. Гр. опанував величезний історичний матеріял, скрізь даючи докази незвичайного критичного ума. Особливо важні тут загальні характеристики суспільних та політичних відносин, а власне розділи 4, 5 і 6 тому V. і третій тому VI. Що до популярного викладу сеї партії я міг би висловити хиба один сумнів, а власне що-до характеристики поступованя грецьких патріархів у справах південно-руської церкви при кінці XVI в. Згадуючи про приїзд антіохійського патріарха Йоакима до Львова при кінці 1585 р. і про наданє сим патріархом львівському братству права Ставропигії, проф. Гр. пише: „Се були занадто великі права, які перевертали всї порядки церковні і були дані братству непотрібно і необережно, бо мусїли його привести до непорозумінь з духовенством“ (ст. 247). Ще острійше висловляє ся проф. Гр. про константинопольського патріярха Єремію, що д а роки пізнїйше приїхавши на Вкраїну не тілько потвердив усї поста нови Йоакима, але надто докорив львівському епіскопови Ґедеонови Балабанови за його нехристиянське поступованє, а навіть зкинув із митрополичого престола в Київі митро-

полита Онисифора. Зазначуючи, що наслїдком сего львівський епіскоп повзяв думку визволити руську єрархію з під зверхности грецьких патріархів через перехід під зверхність Риму, проф. Гр пише далї: „Се був дуже гіркий овоч патріарших розпоряджень. Патріархи не розглянули ся в тутешнїх відносинах і не знали їх, але коли до них звертали ся в ріжних справах, то розпоряджали ся дуже рішучо. А при тім хапали ся справ нераз менше важних, з котрими українська церква ще могла-б жити й тисячу лїт без особливої шкоди, а тим часом патріархи робили велику історію з тутешнїх звичаїв, які їм здавали ся непорядками. На приклад на Українї святили ся в священики і на инші церковні степенї люди, які були два рази жонаті; се був тутешнїй звичай, але в грецькій церквї се вважало ся недозволеним, і патріархи вважали таких священиків поставленими беззаконно, грозили клятвами владикам, які-б таких священиків у себе терпіли, і таке инше". (ст. 251—2). На мою думку сей осуд з боку вченого професора досить легкомисний, бож посвяченє дв. женців, а ще до того при помочи немилучої серед польських порядків сімонії, не було дрібницею, але важним нарушенєм церковних канонів, якого патріархи не могли терпіти. Тай сам проф Гр. зараз по осудженю постанов патріарха Йоакима як „непотрібних і необережних", признає, що наслїдки їх для львівського братства були корисні і „розбудили живий рух серед міщанства українського". (ст. 248). Остатнї параґрафи сеї частини (59 і 60) присвячені унії та боротьбі з нею православних. Що до сих параґрафів можна завважити хиба занадто скупі відомости про лїтературу, яку викликала унія; прим. анї словом не згадано про богату та досить ріжносторонну лїтературну спадщину Іпатія Потія.

XI. Козаччина.

Четверта частина „Ілюстрованої історії“ (ст. 261—420) обіймає час від початку XVII. до половини XVIII. в., який автор називає „козацькою добою“. Козаччині в її декаденції та її епільоґови — гайдамаччині присвячено пяту частину „Ілюстр. істор.“ (ст. 421 – 518). Сим двом частинам популярного викладу мають відповідати три або чотири томи просторого курсу „Історії України Руси“, із яких досі вийшов тільки один том VII. (Київ—Львів 1909 р. ст. 624), що обіймає історію козаччини від її початків з кінця XV. в. до 1625 р.

Для історії початків козацтва в XVI. в. зібрав проф. Гр величезний матеріял, особливо для освітленя внутрішніх відносин України в тих часах великого запустіння після татарських погромів. Може занадто мало місця присвятив він деяким воєнним походам козаків, у яких на основі оповідань тогочасних письменників можна бачити справдї геройський період у історії козаччини. Особливо скупим на місце оказав ся проф. Гр. у представленю шляхотсько-козацьких походів на Волощину та Молдавію в рр. 1572 і 1574. Другому з тих походів, якого проводирем був козацький атамаи Свірговський, присвятив М. Костомаров простору моноґрафію, яку проф. Гр. разом із її польсько-латинськими жерелами лишив

зовсїм на боцї, збувши сї два походи коротко на двох сторінках свойого просторого курсу. Думаю, що не буде зайвим, коли в однім із дальших додатків сеї книжки подам у перекладї на нашу мову оба основні жерела до історії сих походів, а власне Яна Ласїцкого „Історію походу Поляків на Волощину з Богданом воєводою в р. 1572“ і Леонарда Ґорецкого „Опис війни Івонї, воєводи волоського, в р. 1574“.

О скілько представленє початків козаччини в просторім курсї богате фактами та критичне, о стілько-ж популярний виклад в „Ілюстрованій історії“ виходить блїдим і подекуди натяганим. Зазначу тілько деякі такі натяжки та недокладности в оповіданю про початки повстаня Хмельницького. І так без підстави пр. Гр. називає Барабаша — Барабашенком і приймає на віру оповіданє про викраденє Хмельницьким у нього короґївських листів (ст. 326), яких у Барабаша певно не було. Неправдивою треба назвати відомість, що Хмельницького на Сїчи вибрано гетьманом (ст. 327), бо гетьманом міг іменувати тілько король. Недокладним у деталях треба назвати оповіданє про битву на Жовтих Водах (ст. 327—8), по якому Хмельницький буцїм-то на сам перед затримав військо Ст. Потоцького „на потоку Жовті Води“, потім збунтував реєстрових козаків, що плили Днїпром проти нього, і приєднав їх до себе, а тілько „тодї й Татари, що ще приглядали ся тільки з боку, що то воно буде, прийшли до табору Хмельницького, і так вдарили всї разом на військо Ст. Потоцького“. Фактично Татари перші вдарили на польське військо, а козаки, що плили Днїпром проти Хмельницького, перейшли на його бік іще перед появою польського війська на Жовтих Водах.

Не зовсїм правдивим видаєть ся менї також твердженє проф. Гр., висловлене на стор. 331—3 про зміну поглядів Хмельницького на-

слїдком його побуту в Київі по війні 1648. р. Читаємо там: „Хмельницький вертав до Київа в радісній надії на скоре й щасливе поладнанє козацькоґ справи і кінець війни. Він все ще мав перед очима тільки справи козацькі, за котрі повставав. Нарід український для нього, як і для проводирів попереднїх повстань, був знарядом до осягненя козацьких бажань, а через козаччину міг сподївати ся деякої полекші також і собі. Національна справа для Хмельницького не виходила поза релїґійну справу, котрою теж не знати чи дуже він інтересував ся, бо не бачимо, щоби він стояв у близших відносинах з київськими кругами". Аж по розмовах з тими київськими кругами та з єрусалимським патріархом Паісієм на думку проф. Гр. „Хмельницький почав иншими очима дивити ся на своє повстане і його завданя. Добити ся більшого реєстру і більших вільностий для козацькоґо війська, се було мало; треба було думати про весь нарід, про всю Україну". Таку думку висловив Хмельницький швидко потім у розмові з польськими комісарами словами: „Визволю з лядської неволї руський нарід увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воювати му за нашу православну віру". Проф. Гр. занадто богато ваги придає сим словам Хмельницькоґо і дальшим, долученим до них його погрозам, які автор реляції Мясковский передав мабуть не зовсїм вірно, в польськім дусї, з метою виставити Хмельницькоґо перед Поляками як необережноґо балакуна та самохвалька. За те проф Гр. не звернув уваги на перший зазивний лист Хмельницькоґо, виданий у початку 1648. р., в якім нема анї слова про особисті кривди та зневаги, дізнані Хмельницьким, а натомість дуже виразно зазначено кривди козацтва та загальне соціяльне упосліджене всего українськоґо народа.

XII. Російський „Очеркъ".

Тому, що просторий виклад „Історії України Руси" уривається поки що на р. 1625, а в коротшій формі він доведений до кінця проф. Грушевським у російськім „Очерку исторіи украинскаго народа" та в популярній „Ілюстрованій історії України", вважаю потрібним подати тут декілька уваг про „Очеркъ" і порівняти в деяких уступах представлене кінцевих епох історії України в сих обох викладах. „Очеркъ" складається з 30 не дуже довгих роздїлів, із яких перший, дуже гарно і основно оброблений на підставі найновійших жерел, подає образ теперішнього розселеня та число українського народа, зміни ґеоґрафічного розселеня протягом історичного розвою та характеристику українського етнїчного типу. Тут же розвязує проф. Гр. дуже влучно і розумно замотаний вузол питаня про самостійність української мови; наведу його слова в перекладї на нашу мову: „Коли фільольоґи перечать ся про те, чи українські діялєкти творять самостійну мову, чи тілько наріче загальноруської мови, яка обіймає також язики великоруський та білоруський, то се суперечка більше формальна, спір за слова; понятя мови й наріча, се понятя зглядні, так, що ледви чи й можливо усталити, які квантітативні чи квалїтативні признаки дають ґрупі говорів право на титул само-

стійної мови. Далеко важнїйше — і тут не може бути суперечки, — що ґрупа українських говорів творить окремий, більш або менше самостійний лїнґвістичний тип, звязаний певними рисами, що зливають ріжнородність українських говорів в одну цїлість — байдуже чи назвемо їх язиком, чи нарічєм. Ті риси особливо замітні в вокалїзмі і різко виріжняють українські діялєкти, особливо їх центральну ґрупу, надаючи їм своєрідну фізіономію. Ті ріжниці виявляють ся вже в найдавнїйшій добі письменства, в найдавнїйших місцевих памятках XI—XII вв." (ст. 12—13).

В другім роздїлї вияснено дуже розумно характер викладу проф. Гр., в якім згідно з прінціпами новочасної історіоґрафії замісь династичних та полїтичних питань „на перший плян мусять бути висунені явища економічної та культурної еволюції та прослїджені на всїм протязї часу, доступнім для дослїду." (ст. 19).

Менше влучною треба назвати конструкцію проф. Гр. в розд. III. про культуру та побут українського народу в передісторичні часи. В короткім викладї російською мовою слабі сторони сеї конструкції виступають виразнїйше, як у просторім курсї. І так на ст. 33 читаємо ось яку загальну характеристику укр. племени (подаю в перекладї): „Взагалї всї (переказані нам традицією) риси виявляють характер мягкий, веселий, окрашений поезією. Характеристика Полян, яку дає найстарший лїтопис — „обычай имяху тихъ и кротокъ" — знаходить собі потвердженє також у иншихъ звістках. Сеї „кротости" одначе не треба прибільшувати. Розбійницькі походи Руси IX—X. вв. викликають зовсїм инакші відзиви про її характер. „Вони відважні і смілі. Напавши на чужий народ не відступають, поки не знївечать його до разу". „Се народ жорсткий і немилосерний, без тїни співчутя до людий", — так характеризують сучасні арабські та грецькі письменники воєнні дружини Руси".

Тут аж надто очевидно, що характеристика чужих письменників не може відносити ся до тих самих людий, що й характеристика свойого свідка, потверджена також иншими звістками. І коли проф. Гр. зараз же додає: „И никакъ нельзя относить этихъ характеристикъ исключительно къ варяжскимъ контингентамъ русскихъ дружинъ", то се не жадне історичне спостереження, а тільки псіхольоґічно неможлива комбінація самого автора.

Характеризуючи релїґійний культ наших предків перед христіянством проф. Гр. приписує їм окрім невиробленого культу сил природи, уособлених у ріжних богах та духах, також віру в фаталїзм на подобу старинного фатум. „Судьба одинаково тяготѣетъ надъ всѣми" (ст. 35). Одиноким доказом сього віруваня у наших предків служить для проф. Гр. поетичне і до того не зовсїм ясне реченє руського поета з XI. в. Бояна „Ни хитру, ни горазду, ни птичю горазду суда божія не минути". Доказ, на мою думку, зовсїм нестійний, бо може бути тілько висловом індівідуального погляду його автора.

Характеризуючи семейні відносини наших предків проф Гр. приймає без застережень свідоцтво арабського письменника, який бачив, як тїло одного руського купця по його смерти спалено разом із тїлом його жінки, яку задушено ad hoc по його смерти, за загальний звичай паленя трупів і жінок у наших предків. „Обычай сожиганія жены какъ одного изъ предметовъ собственности покойника, перешло (?) уже въ добровольное доказательство любви и вѣрности мужу; оно практиковалось еще въ X. в., хотя едвали было явленіемъ общимъ". (ст. 36). Реченє не тілько недоладно збудоване, але, на мою думку, історично зовсїм невірне, бо ріжними свідоцтвами з нашої народньої традиції можна доказати, що жінка серед нашого народа нїколи не вважала ся власністю мужа і що паленє тру-

пів нїколи не належало до звичаїв нашого народа.

Не у всьому можна згодити ся також на те, як представляє проф. Гр. ґенезу села. На ст. 37. згадуючи про велику сїмю у галицьких Бойків, він повторяє тут так само, як у своїм курсї і в „Ілюстрованій історії“ помилку, буцїм то така велика сїмя „стоитъ подъ управленіемъ „газды“ или „завидци“. Поперед усього „ґазда“ — слово мадярське значить „богач“ і вживаєть ся у нас у горах і на Підгірю в значіню „господар“, і не має нїякого особливого звязку з великою родиною. Слово ж „завідця“ значить першого косаря в ряді косарів при кошеню, і також не має нїякого звязку з орґанїзацією родини. Тим часом у статї, на яку покликаєть ся проф. Гр. при тім свідоцтві, сказано виразно, що великою родиною завідує „стариня“.

Непорозумінєм треба назвати також, коли проф. Гр. наводить „дворища“ і „себровства“ як однозначні понятя, коли на правду се зовсїм ріжні понятя, бо дворище значить осїдок великої сїмї, а „сябрами“ декуди називано сусїдів, що живучи в окремих осїдках і не можучи вижити зі своєї земельної власности, були змушені допомагати в полевих та господарських роботах богатшим сусїдам, і за се одержували запомогу в своїх господарствах, чи то тяглом, якого у них звичайно не ставало, чи то господарськими продуктами в часах переднївку або голоднечі. Се не були відносини підданства, але сплоджений розвоєм економічних відносин та маєткової нерівности звязок, що нормував ся звичаєво усталеними потребами „сусїдської вигоди“.

Не можна назвати історично вірною ту характеристику староукраїнської сїмї, яку дає проф. Гр. на стор. 36. свойого „Очерка“. Читаємо там, буцїм то „обичай (паленя жінки по смерти мужа) богато вплинув на репутацію

незвичайної вірности славянських жінок; але й справдї семейні відносини у Славян загалом, а в українських племен особливо, оправдували сю репутацію. Навпаки, мущинї полишала ся досить велика свобода полових відносин: конкубінат і многоженство, а також і легкий розвід лишили ся звичайними явищами навіть по розширеню христіянства". Не знаю, на чім опирав проф. Гр. своє твердженє про незвичайну вірність українських жінок, бо на звичаю паленя жінок по смерти мужа, навіть хоч би такий звичай був колись у нас, не можна оперти твердженя про вірність жінки мужеви за житя, хиба, що спаленє живцем було би карою за невірність, чого не бачимо нїде на світї. Натомісь твердженє про дозволений конкубінат і многоженство, оперте, здаєть ся, тілько на свідоцтві найстаршого лїтопису про конкубінат та многоженство у князїв Святослава та Володимира, не вказує ще на загальне правило і загальний народнїй звичай. За те проф. Гр. не звернув уваги на таке важне явище староруського семейного житя, як снохацтво, нерозлучне з інстітуцією великої родини, в якій аж надто часто заходила потреба женити малолїтнїх синів з дорослими дївками чужих родин для придбаня жіночої робучої сили, а в такім разї батько родини бував просто змушений для таких невісток ставати мужем. Явище снохацтва заховало ся майже до наших днїв іще декуди в Гуцульщинї, спричинене тут головно феноменальною плодючістю гуцульських жінок, із яких деякі протягом свойого житя родили по 15—20 дїтий, що вимагало в хатї численної жіночої обслуги. Факт снохацтва зазначений уже в найстаршім лїтописї в характеристиці житя деяких українських племен.

Не зовсїм ясно виложена в „Очерку" також ґенеза українського села. Села являють ся на Україні дуже давно, бо про них знає вже найстар-

ший лїтопис, але ми не знаємо докладнїйше нїчого про склад і орґанїзацію тих сїл. Сїльська громада, що в „Рускій Правдї“ виступає під назвою „вервь“, значить без сумнїву адмінїстраційну збірну одиницю, розложену на обмеженій теріторії; на се вказувало би слово „вервь“ = шнур, яким міряно границї. Принаймі що до Галичини можна сказати майже на певно, що найдавнїйші села складали ся з дворищ, розкиданих на досить значнім просторі землї, а новійші села повстали аж протягом XV—XVI в. під напливом польської кольонїзації, повстаня панських дворів та панщизняних відносин, для яких потребою було мати селянство при купі, близько двора або фільварку.

Зміст „Очерка“ по подїлу самого автора розпадаєть ся ось на які ґрупи: Роздїли V—VIII містять огляд державної орґанїзації українського народа аж до її упадку, роздїл IX—XIII показують житє українського народа в складї сусїднїх держав, Литви та Польщі, в роздїлах XIV—XXI представлено „іст рію боротьби укр. народа з ненависним суспільним та економічним устроєм, що змагала до його розваленя та реформи суспільних відносин відповідної до народнїх ідеалів суспільної справедливости“, а нарештї роздїли XXII—XXX представляють історію українського відродженя в XIX в, що „викликал а до нового житя народнї змаганя і прояснила їх сьітлом поступових ідей сучасного культурного руху“. (Очеркъ, ст. 16 - 18). Ся історична схема відповідає для першої ґрупи параґрафам 17—40, для другої 41 - 60, для третьої 61—104 а для остатньої 105—710 „Ілюстрованої історії України“. Не зупиняючи ся довше при попереднїх вїках я скажу ще лиш дещо про представленє історії XIX в. в обох історичних нарисах автора.

XIII. Девятнацятий вік.

Порівнюючи остатні роздїли обох праць, а власне параґрафи 10—110 „Ілюстрованої історії України“ і роздїли 28—30 Очерка“, бачимо хід думок майже однаковий і декуди навіть однакові вислови й однакові помилки. Не можна сказати, щоб автор у тій части своєї праці добре опанував дуже богатий предмет, бо більше як цїле столїтє дуже оживленого розвою українського народа. В обох викладах видно щось немов поспіх і втому. Певна річ, не пропущено нїчого важнїйшого, хоч і не дано майже нїчого нового супроти дотичних спеціяльних дослїдів та публїкацій. При тім тут більше, як у попередніх роздїлах чуєть ся перевага розумованя над фактичним матеріялом. Надто російський „Очерк“, як і слід було ждати, має в тій части сильну апольоґетичну закраску, звертаючи пильну увагу на переслїдуванє української мови, письменства та національности з боку російського уряду. Не уймаючи вартости праці проф. Грушевського позволю собі зазначити деякі фактичні помилки в тих остатнїх частях обох його праць. І так на ст. 526 „Ілюстр. історії Укр.“ мабуть через помилку сказано, що Шевченко 1845 р. дістав посаду при київськім університетї. На ст. 527 неправдиво подана дата грудневого вибуху в Петербурзї на р. 1826, коли він став

ся 1825 р. Не можна назвати правдивим твердженє автора, буцїм то до Шевченка в 40-их роках доходили відомости про давнїйше тайне товариство „Соединенныхъ Славянъ“ і навіть про сучасне йому „Кирило-Методієве братство“. Не можна признати правдивим твердженя на ст. 528, буцїм-то всїм арештованим і покараним членам „Кирило-Методієвого братства“ заборонено писати; ся заборона, з особистої волї царя Николая, діткнула тілько одного Шевченка тай то фактично майже нїколи не була виконана.

Не зовсїм вірно представив проф. Гр. справу галицько-руського освітн го товариства з р. 1816, буцїм то воно „було засноване і скоро заглохло“ (ст. 528), коли з доступного йому жерела автор міг переконати ся, що товариство фактично не було завязане, отже й не могло занидїти, а незавязанє його не можна покласти в вину його інїціяторів. (Матеріяли до культурної істориї Галицької Руси XVIII і XIX в. Львів 1902, ст. 258—276). Невластиво називає автор і в російськім і в українськім виклядї руське полїтичне товариство 1848 р. „Головною Радою“, коли воно мало назву „Руска Рада Головна“. Невластиво також говорячи про збір руських учених 1848 р. він кладе заснованє „Матиці“ між домаганями того збору (ст. 530), бо збір фактично оснував се товариство. Не можна сказати, щоб автор угадав добре настрій австрійського уряду, пишучи на тій самій ст, що „добрі заміри австрійських правителїв помогти розвоєви українського народу (в р. 1848) переважно не здїйснили ся“. Жадне австрійське правительство з тих, які за чергою кермували Австрією в рр. 1848—50, не мало спеціяльної преділекції до Русинів і не дурило їх нїякими обіцянками, яких би потім не додержало. Не можна назвати влучним висловом, коли на ст. 531 автор, говорячи про час після кримської війни в Росії твердить, буцїм то „пра-

и тельство само взяло ся реформувати старі, пережиті форми житя", коли de facto правительство тілько з тяжким опором уступало напорови обставин. Мабуть через помилку датує автор (на ст. 534) битву під Кенїґрецом (Садовою) р. 1865; у російськім „Очерку" дата правдива 1866. Не можна сказати, щоб Антонович у 6?-их рр. був співробітником галицьких україфільських часописів, бо одинокий його вірш „З колишнього", друкований у „Метї", дістав ся туди мб. без його відома і під псевдонїмом.

В анальоґічних роздїлах російського „Очерка" варто зазначити характеристику поезії Шевченка, якого автор не зовсім властиво називає „лїричним поетом", немов би не признаючи йому також епічного таланту. „Його творчість — пише проф. Гр. — се творчість народа, який від разу, без посереднїх ступнїв доступив високого інтелєктуального розвою та індівідуальної свідомости і злучив у своїх творах безпосередність народньої поезії зі свідомістю лїтературної творчости" (ст. 428). Не можна сказати, що ся характеристика хибна, але се певно, що вона не дуже ясна. На ст. 431 автор говорить про „тривкі звязки украінства з поступовими великоруськими течіями" в початку 60 их рр. На мою думку ті звязки були виключно особистого характеру, дуже нечисленні і в додатку зовсїм не тривкі. Помиляєть ся автор на ст. 437 пишучи, що „Вагилевич не витерпів переслїдувань (руських духовних властий, чи чиїх инших у 40 их рр.) і погиб", коли відома річ, що він перейшов на протестантизм, оженив ся і прожив займаючи ся многосторонньою наукою працею аж до р. 1866. Помилкою сказано на ст. 444, що „Вечерницѣ" „не просуществовали и года", коли вони виходили повні два роки. Зовсїм незрозуміла фраза про Кулїша з епохи 60 их і 70 их рр, буцїм то „на немъ почили слова украинскаго возрожденія, кружка Кирилло-методіевцевъ, Шевченка и

„Основы“, которой онъ являлся представителемъ“ (ст. 446). Мабуть через помилку зачислено до праць київського відділу російського „Географ. Общества“ видане „Труды експедиціи въ Югозападный край“, себто матеріяли зібрані П. Чубінським і видані в Петербурзі ріжними редакторами (Костомаровом і Гільдебрандтом).

Недокладно характеризує проф. Гр. дїяльність Драгоманова, говорячи про нього (Очеркъ 453—4), що він був „неустаннымъ и очень рѣзкимъ проповѣдникомъ европеизаціи, народовства и украинофильства, сообщенія ему прогрессивнаго характера, соціальнаго содержанія въ духѣ умѣреннаго („постепеновскаго“) соціализма“. Ся характеристика і неясна и неправдива, бо Драгоманов нїколи не проповідував соціялїзму, а ще до того й ступневого, але в „Громадї“ (Передне слово) виступив виразно під знаменем анархізму, а до европеізації закликав не тілько украïнофільство, але також усї російські партії. Недокладн сказано також про те, що стало ся у Львові в остатнїм роцї XIX. в., коли, як твердить автор, „могло произойти слѣяніе народовцевъ съ радикалами“ (ст. 455). Дїло було таке, що деякі визначні сили (я, Охримович та Евген Левицький) відступили від радикальної партії і вплинули на ядро народної партії так, що воно згодило ся на зміну програми в дусї постулятів радикальної партії, і виступило від тепер під назвою „національно-демократичної партії“, радикальна ж партія лишила ся й далї при своїй програмі та істнує й доси.

XIV. Закінчення.

На закінчення сих критичних уваг, диктованих sine ira et studio не для вменшеня заслуг проф. Гр., а в інтересї історичної правди та науки, скажу ще декілька слів про мову та стиль автора сих історичних праць. Проф Груш. належить без сумніву до найплодовитїйших і найрухливійших письменників сучасної України, а крім наукової та публіцістичної праці змушений обставинами присвячувати богато часу та заходів ріжним освітним орґанїзаціям, у яких він майже скрізь займає визначне місце. Він не тілько авторітетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань, голова ріжних товариств та комісій, і в тих товариських орґанїзаціях невтомний ініціятор та дуже тямучий діскутант. Сума духової праці, яку вкладає в свое житє сей незвичайний чоловік, мусить наповняти подивом кождого, а собливо такого, що мав нагоду пізнати його близше. Треба додати, що проф. Гр. зовсім не тип ученого в роді нїмецьких професорів, який знає тілько свою спеціяльність і поза нею лише мінїмум людського житя; навпаки проф. Гр. знаменитий орґанїзатор, а аґітатором стати не позволяє йому тілько його незвичайно бистрий, практичний розум, що хоронить його від усякого запалу та того, що Ро-

сіяни називають „увлеченіе“. Тій психічній вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати „холодною прозою“. Автор кладе головну вагу на аналїзованє історичних явищ, але не маєдару ґрупованя історичних фактів; от-тим то при всій глубокій обдуманости його пляну важні історичні події, а ще більше визначні історичні дїячі тонуть у масї подробиць та розумовань. Звертаючи більшу увагу на відносини, нїж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостий своїми розумованями та комбінаціями, іноді не зовсїм щасливими. До властивостий його стилю належить перевага абстрактів над конкретними словами, навіть іноді з насилуванєм звичайної мови, прим. коли на ст. 534 „Ілюстр. історії“ про москвофільський орґан „Слово“ каже, що воно 1866 р. (в друку 1865) виступило „з новим полїтичним сповіданєм“ зам. з „новою полїтичною сповідю“ або заявою, або коли на ст 529 уживає слова „роздїленє Галичини“ зам. подїл Г. Не вважаючи на довголїтній побут у Галичинї автор і досї не може позбути ся в своїй українській мові русізмів; наведу їх рядок лиш із остатньої части „Ілюстр. історії“: „на місце того аби переробляти“ (ст. 523) сказано зам. українського „замість переробляти“; „заглохло“ (ст. 528) зам. занидїло; „укр. стихії“ зам. укр. елємету (тамже); „під началом“ (ст. 531) зам. під властю; „на дїлї“ (тамже) зам. справдї, фактично; „венгерське повстанє“ (ст 534) зам. угорське; „на яких посилав ся“ (ст. 535) зам. покликав ся; „як небудь“ (ст. 538) зам. укр. хоча; „приток духових сил“ (ст. 539) зам. прилив д. с.; „найбільш прикре, найбільш живі“ (ст. 546) зам. найприкрійше, найживійші; „більш поступові“, „більш помірковані“ (тамже) зам. поступовійші, поміркованїйші; „одмітити“ (ст. 543) зам. зазначити; „більш гострий“ (ст. 544) зам. острійший. Попадають ся й польонїзми в родї „проторював собі дороги“ (ст. 540)

зам стелив, або р бив, або мостив; „на яловім ґрунті“ зам. неврожайнім або мало плодючім — яловий по ґуськи знач. jodłowy. Та найприкрійшим явищем в українськім, а подекуди також і в російськім викладї нашого автора треба вважати численні анаколюти, перескоки в складнї з одної конструкції в другу. Наводжу тут коллєкцію вибрану з останнїх 20 сторін „Ілюстр. історії України“. І так на ст. 522 читаємо: „Енеїда Котляревського... відкривало дорогу“ і т. д.; ст. 523: „дивили ся на свою народність як нецівілїзовану масу“ (пропущено „на“), позбавлену всяких засобів культурних, засуджених на те, щоб користувати ся духовими засобами своїх культурнїйших сусїдів“; ст. 524: „відносини до народнїх мас, його потреб і інтересів“: ст. 538: „з кількома молодшими товаришів“; ст. 545: „настрій правительственних сфер, що устами мінїстра зазначило своє становище“. Можна ба вважати се все за друкарські помилки, яких і поза сим стрічаємо дуже богато і то нераз дуже прикрих, прим. на ст. 539, де в однім реченю читаємо: „займаючи ся і етноґрафію (!), і мовою, він мов (!) часами й суспільну закраску“, або на ст. 549: „розірвали сю стілку (!), сю угоду“; та про те все таки се свідчить про надмірний поспіх у продукції автора, який не може виходити на її користь.

Отсї критичні уваги, якими я зважив ся подїлити ся з ширшою публїкою, нехай будуть доказом того, що глубоко поважаючи автора сих праць і бачучи в ньому одного з визначних двигачів нашої національної ідеї, я старав ся вникати в суть і основи його праці, не легкожучи собі нїчого в нїй і не замикаючи очий анї на її високі прикмети, анї на деякі слабші сторони. Кольосальна праця, яку рік за роком викладає проф. Грушевський перед українську публїку, варта того, щоб приймати її з належною увагою, тим більше, що вона побудована на таких міцних і

широких основах, яким не страшна нїяка критика. Що в такій кольосальній будівлї тут і там являють ся і ще являть ся деякі хиби та недогляди, се річ неминуча у всякім людськім дїлї. Повний образ історичного розвою українсько-руського народа, який задумав дати і фактично дав уже в значній части проф. Грушевський, се поява так важна в нашім національнім житю, що кождий крок її повинна освічена громада слїдити з найбільшою увагою. Тому думаю, що мої критичні уваги, хоч не обіймають цїлости історичної будївлї вченого професора, а торкають ся тілько деяких питань більше з лїтературного, як із тїсно історичного погляду, будуть початком та імпульсом до дальшої дїскусії, яка може вийти на користь і самого автора і його працї, і духового розвою всеї нашої суспільности.

Писано в жовтнї 1911 р.

II. СКИТИ й СКИТІЯ.

ІСТОРИЧНІ ОПОВІДАНЯ ГЕРОДОТА.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Побутови Скитів на теріторії теперішньої України присвятив проф. М. Грушевський ст. 80—90 першого тому своєї просторої „Історії України-Руси“. Сей уступ, написаний зі значним науковим апаратом, містить огляд скитських племен, рішенє питаня про національність Скитів і образ їх побуту, релїґії та державного устрою. Головним жерелом для сего уступу історії являєть ся Геродот; пізнїйші письменники в порівнаню з ним дають дуже мало, звичайно принагідних звісток.

Не вважаючи на весь науковий апарат, який приложив проф. Грушевський до прослїдженя скитського епізоду в історії нашої теріторії, треба сказати, що на такім скупім місцї, яке присвячено Скитам у його викладї, він не здужав докладно передати і критично обробити все те, що подав про Скитів Геродот. На се треба було далеко більше місця і спеціяльного дослїду, а се очевидно могло й не лежати в плянї його курсу. Роздививши ся в тих звістках, які подав Геродот про Скитів у своїм будь що будь неоцїненім творі я дійшов до переконаня, що поданє тих звісток у перекладї на нашу мову може зацїкавити навіть ширшу публїку, а фаховим історикам, які в своїх компендіях опирають ся головно на новійших працях спеціялїстів, а рідко

коли заглядають до старих жерел, можуть подати більше наукового матеріялу і насунути більше критичних уваг, нїж се може вчинити не особливо докладний і далеко не наглядний виклад проф. Гр.

Подаю дотичні уступи Геродотового оповіданя в перекладї з нїмецького перекладу бібліотеки Рекляма, [1]) порівнюючи в важнїйших місцях нїмецький переклад із грецьким текстом тайбнерівського виданя. [2]) Користуючи ся сим остатнїм виданєм я подаю декуди в нотках під текстом поясненя, особливо ґеоґрафічних назв, а надто подаю в увагах ті місця з викладу проф. Грушевського, де він неповно або недокладно використав Геродота.

I. Скити в Азії 633 р. пер. Хр.

Перша звістка, яку подає Геродот про Скитів, містить ся в першій книзї його іторії (Клїо, розд. 103—106). Читаємо там про медійського короля Кіяксара, який власне облягав Нїнїве, коли „на нього вдарило велике військо Скитів. Їх провідником був скитський король Мадія, син Прототії. Вони впали до Азії переслїдуючи втїкачів Кіммерійців, яких прогнали з Европи, і так зайшли до медійського краю.

104 Від озера Меотіди до ріки Фазіса і до краю Кольхів лежить дорога 30 днїв ходу для міцного чоловіка, а з Кольхіди до Медії вже не дуже далеко, бо дїлить їх тілько один народ Саспейрів; пройшовши його доходить ся зараз до Медії. Але Скити вдерли ся до Азії не з сего боку, тілько пішли горішньою дорогою, далеко дальшою, маючи кавказькі гори по правій руцї. Там зустріли ся Меди зі Скитами, були побиті

---

[1]) N. 2201—2203. Die Geschichten des Herodotos übersetzt von Friedrich Lange, neu herausgegeben von Dr. Otto Güthling. Erster Teil. Leipzig, без означеня року друку.

[2]) Herodotos für den Schulgebrauch erklärt von Dr. K. Abicht. Zweiter Band. Buch III. und IV. Leipzig 1862.

і стратили панованє, а Скити заняли цїлу Азію [1]).

105 Відси пішли в напрямі до Єгипту, а коли дійшли до палестинської Сирії, вийшов проти них єгипетський король Псамметих і склонив їх просьбами та дарунками, що не пішли далї. Вертаючи назад вони дійшли до сирійського міста Аскальона, попри яке їх велике військо перейшло не зробивши нїкому шкоди. Тілько немногі лишили ся і сплїндрували храм Афродити Уранії. Маю відомости, що сей храм був найстарший з усїх храмів тої богинї; бо храм у Кипрі був заснований із сего храма, як говорять самі Кипрійцї, а також храм у Китері заснували Фенїкійцї, що походять із Сирії. Отже-ж тих Скитів, що сплїндрували храм, і їх потомків на вічні часи покарала богиня хоробою мужоженства (гермафродитизму) Се початок тої хороби, говорять Скити, і кождий, хто прийде до скитського краю, може побачити, як виглядають між ними ті, яких вони називають „енарами“.

106. Скити були панами Азії протягом 28 лїт, пустошили та нївечили все силою та зухвальством. Бо крім данин мусїв кождий давати їм те, що наложили на нього, а не задоволяючи ся тим вони ходили по краю і грабували в кождого все, що тілько мав. Нарештї Кіяксар і його Меди запросили найбільшу часть Скитів у гостину, підпоїли їх і повбивали. Отак відібрали Меди знов у свої руки панованє над усїми народами і підчинили собі також Ассирію крім вавилонського краю. А Кіяксар умер бувши королем 40 лїт, вчисляючи в те й часи Скитів.

---

[1]) Розуміють ся, не всю Азію в буквальнім значінню але тілько т. зв. Передню Азію на правім березї Горішнього Евфрата. І. Ф.

II. Скити в боротьбі зі своїми слугами. (Книга IV. розд. 1—4)

1. Коло р. 633 пер. Хр. завоювали Скити, переслїдуючи Кіммерійців, цїлу передню Азію. Тут одначе панували вони лише 28 лїт. Вернувши по так довгім часї до своєї вітчини, вони наскочили на боротьбу, якої не надїли ся. Показало ся, що скитські жінки, не можучи дочекати ся своїх мужів, почали жити зі слугами.

2. Скити мають звичай ослїплювати своїх слуг задля молока, що є їх головним напоєм. Се молоко вони добувають ось як: Беруть кістяні дмухавки подібні до сопілок, і втикають їх кобилам у самицю, і поки один дме, другий доїть кобилу. А роблять се ось чому: від дмуханя надувають ся жили у кобили, і молоко випливає з цицьок. Видоївши молоко зливають його в деревляні шаплики, а докола шапликів ставлять ослїплених слуг, що мають колотити молоко. Те що виступає на верх, збирають, і се у них найлїпший присмак, а те, що лишаєть ся в споді, се послїд Тому й ослїплюють Скити всїх невольників, бо вони не рільники, лише пастухи.

3 Від тих слуг і від скитських жінок виросло молоде поколїнє, а почувши, що вертають їх пани з краю Медів, виступили проти них. Посеред усього вони перекопали край, викопавши широкий рів від таврійських гір аж до Меотійського озера, рів величезний; коли ж про те Скити наперли, виступили проти них і почали бити ся. По кількох битвах, у яких Скити не могли здобути переваги, один із них промовив: „Що нам робити, скитські мужі? Воюючи з отсими нашими слугами ми ослаблюємо самі себе, бо нас робить ся менше, а вбиваючи їх ми зменшуємо число своїх слуг. На мою думку покиньмо списи та луки, а візьмім кождий батіг, і вдармо на них. Бо поки вони бачуть

нас узброєних, уважають нас рівними собі; коли-ж побачуть, що ми замість зброї маємо на них батоги, то почують, що вони наші слуги, а почувши се, не встоять на місці".

4. Почувши се Скити зробили так. Перелякані сим противники забули про боротьбу і повтїкали. Оттак ціспя панованя в Азії, прогнані відтам Медами, вони вернули до своєї вітчини.

III. Початки Скитів. (Кн. IV., р. 5—10).

5. Скити оповідають, що їх народ наймолодший зі всїх і повстав ось як. Коли земля була ще зовсїм пуста й порожня, з'явив ся перший чоловік на імя Таргітай. Його родителями були — не вірю сему, але вони говорять — Зевес і дочка ріки Бористена. У того Таргітая були три сини: Лїпоксаіс, Арпоксаіс і наймолодший Каляксаіс[4]). При них упали з неба золоті знаряди, плуг і ярмо, сокира та чаша, упали в Скитії. Найстарший побачив їх перший, приступив і хотїв узяти, але золото пекло його, коли наблизив ся. Він відійшов, а по нїм прийшов другий, та йому було те саме. Сим обом спротивило ся пекуче золото. Коли-ж надійшов третій, наймолодший, золото не пекло його, і він занїс його до свого дому Тому й уступили йому старші брати і віддали цїле пановане наймолодшому.

6 Від Лїпоксаіса пішли Скити, що називають ся родом Авхатів, від середущого Арпоксаіса пішли Катіари та Траспійці, а від наймолодшого пішли Скити королївські, що називають ся Паралятами. Усїм їм одначе спільне імя Ско-

---

[4]) Приставка ксаіс у сих іменах — не що инше, як іранське khshaia, індійське кшатрія — пан. Пор. М. Грушевський, Історія України-Руси I, 85. Сї імена належать до доказів іранського походженя Скитів. — І. Ф.

лоти від Сколота, їх короля, а Греки прозвали їх Скитами.

7. Так оповідають Скити про свій початок. А від того початку, від їх першого короля Таргітая, аж до нападу Дарія на їх край минуло 1000 лїт, не більше. А те святе золото бережуть їх королї дуже старанно і кождого року роблять йому честь великими жертвами. А хто би, маючи у себе те святе золото, заснув підчас празника під голим небом, сей по віруванню Скитів не доживе року. Такому[5]) вони дають стілько землї, скілько може за один день обїхати конем. А що край у них такий великий, то Коляксаіс зробив із нього три королївства для своїх синів, а з них найбільше те, в якім бережеть ся святе золото. Що-ж поза ними лежить на північ, по за їх крайньою границею, сего нїхто не може ані побачити, ані пройти задля незлїченого піря, що лїтає в повітрі; те піре заповняє землю й повітре і не дає видїти нїчого[6]).

8. Се оповідають Скити про себе самих і про край по за ними; але Греки, що живуть над Понтом, оповідають, що коли Геракль гнав Ґеріонові воли, прийшов також до того краю, де тепер живуть Скити і де тодї була ще пустка. Його напала тут велика буря з морозом, і він заснув обтуливши себе своєю львиною шкірою, а свої конї випрягши пустив на пашу, та з божого допусту вони щезли.

9. Прокинувши ся Геракль почав шукати їх і пройшовши всю околицю зайшов до краю Гилеї (лїсового). Тут у одній яскинї знайшов дивогляд, пів дївчини, а пів змиї; верхня половина висше сидженя мала жіночу подобу, а долїшня гадючу. Побачивши її Геракль зачудував ся і запитав її, чи не бачила його коний. Вона від-

---

[5]) Scil, що має у себе святе золото. — І. Ф.

[6]) Очевидно мова тут про густу снїгову метелицю яка не позваляє бачити нїчого. — І. Ф.

повіла, що вони в неї, але вона не віддасть їх йому, поки він не проспить ся з нею. За сю цїну Геракль проспав ся з нею. Та вона не хотїла віддати коний, бажаючи мати його ще довше у себе, хоч він рад був увільнити їх як найшвидше. Нарештї вона віддала йому їх і сказала: „Ті конї, що прийшли сюди, я вратувала, а ти відплатив ся менї за їх ратунок, бо маю від тебе трьох синів. Скажи ж, що маю зробити з ними, коли доростуть? Чи дати їм тут оселї, бо власть над сим краєм у моїх руках, чи вислати їх до тебе?“ На се він мав відповісти: „Коли хлопцї доростуть, зроби ось як, і не вхибиш. Хто з них натягне отсей лук і ось так опереже себе отсим поясом, сей нехай живе в сьому краю. А хто не зможе зробити сего, того вишли геть із краю. Коли зробиш се, доживеш і сама радости, і вчиниш мою волю“.

10. При сьому він напяв лук а мав їх доси при собі два, і показав їй пояс, а потім дав їй лук і пояс, на якім колодкою присилена була золота чаша, і пішов геть. Коли ж у неї родили ся сини і доросли, вона на сам перед подавала їм імена, назвавши одного Аґатирсом, другого Ґельоном, а наймолодшого Скитом; потім сповняючи наказ їх батька вчинила те, що їй було велено. Анї Аґатирс, анї Ґельон не могли доконати приписаної штуки, і віддалили ся з краю прогнані матїрю; тілько наймолодший виконав усе і лишив ся в краю. Від того Скита, сина Гераклевого, з давен давна походять скитські королї, а з Гераклевої чаші носять Скити на своїх поясах чаші ще й до сего дня. Так оповідають Греки, що живуть над Понтом.

IV. Скити й Кіммерійцї. (Кн. IV., розд. 11—12)

11. Є одначе ще инше оповіданє, з яким і я згоджую ся найбільше. Коли кочові Скити, що жили в Азії, були війною виперті Массаґетами, перейшли через ріку Аракс до краю Кіммерій-

ців. Бо де тепер живуть Скити, се вперед був край Кіммерійців. Коли Скити наперли, Кіммерійці бачучи велике військо, почали радити раду. Погляди роздвоїли ся, і кожда сторона впирала ся при своїм, а погляд королів був найлїпший. Думка народа була така, що найлїпше вступити ся геть і не наражувати ся на небезпеку перед перемогою; королї одначе стояли на тім, шо треба боронити краю від напасників, хоч житє, хоч смерть. Але народ не хотїв піддати ся королям; одна часть постановила уступити не добуваючи меча і лишити землю ворогови, натомісь королї волїли улягти і згинути в своїй вітчинї і не тїкати з народом, міркуючи, що тут їм доси було добре, а коли втечуть зі своєї вітчини, жде їх богато лиха. Повстала велика колотнеча, а що обі сторони були однаково сильні, прийшло до бою. Кіммерійський народ похоронив усїх тих, що впали в тім бою, над рікою Тиресом, і їх могилу видно ще й доси; потім усї вийшли з краю. Тодї прийшли Скити, і обняли пустий край у посїданє.

12. Іще й доси в скитському краю стоїть кіммерійський замок і кіммерійська пристань; одна околиця зветь ся й доси Кіммерією, так само й Босфор зветь ся кіммерійським. Певна річ, що Кіммерійцї від Скитів утекли до Азії і осїли на півострові, де тепер грецьке місто Сінопе. Про Скитів знаємо також, що вони в погонї за Кіммерійцями заблудили з дороги і впали до краю Медів. Бо Кіммерійцї тїкали все понад море, а Скити гонячи за ними лишили Кавказ по правій руцї і пустили ся в глуб краю, поки не дійшли до Медії [1]).

---

[1]) Пропускаю дальші роздїли 13—16, у яких Геродот оповідає про старого вже тодї поета та подорожника Пітея з Проконнезу та його поему „Край Арімаспів" із якої подає деякі подробицї, що не належать тут до річи. — І. Ф.

V. Розселенє Скитів. (Кн. IV., р. 17—21).

17. Біля пристанї Бористенїтів, що лежить майже в самій серединї морського побережя, до якого прятикає Скитія, живуть перші Калл'піди, себ-то грецькі Скити, а висше них инший народ прозвищем Алязони. Ті й Калліпіди мають зрештою ті самі звичаї, що й Скити, але сїють збіжє і їдять цибулю, чеснок, сочевицю та пшоно. Висше Алязонів живуть Скити орачі, що сїють збіжє не для своєї поживи, лише на продаж. Ще далї на північ живуть Неври, а поза ними далї на північ безлюдиа пустиня, скілько нам відомо. Се ті народи, що живуть над Типасом (Богом,) на захід від Бористена.

18. Але перейшовши Бористен від моря перша лежить Гилєя, лїсова країна, а далї живуть Скити земледїльцї, яких Греки, що живуть над Гипанїсом, називають Бористенїтами, а самі вони зовуть себе Ольбіопольцями. Ті Скити земледїльцї живуть на просторі трьох днїв дороги на схід аж до ріки, що називаєть ся Пантікап. На північ пливучи горі Бористеном їх край тягнеть ся 11 днїв дороги; потім іде пустиня на великім просторі, а за тою пустинею живуть Андрофаґи, людоїди, — се окремий, не скитський народ. Поза ними далї на північ уже справжня пустиня, в якій не живе жаден народ, скільки нам відомо.

19. Але на схід від Скитів рільників, коли перейти ріку Пантікап, живуть уже Скити кочовники, що нї орють нї сїють. Уся та країна без дерев, окрім Гилеї. А ті кочові Скити заселяють край на 4 днї дороги аж до ріки Ґерроса.

20. За Ґерром лежить т. зв. королївська Скитія, в якій живуть найчисленнїйші і найхоробрійші Скити, що инших Скитів уважають своїми слугами. Вони живуть на південь аж до Таврії, а на схід аж до перекопу, який зробили си-

ни осліплених слуг, і аж до приста-ї над Меотідою, що зоветься Кремні; часть їх живе аж до ріки Танаїса. В краю на північ по за королівськими Скитами живуть Мелянхляйни (чорні плащі), — окремий народ, не Скити. А поза Мелянхляйнами багна та безлюдна пустиня, скілько нам відомо.

21. Коли-ж перейдемо Танаіс, то там уже не Скити, але край належить до Савроматів, які живуть від затоки йозера Меотіди на північ на просторі 15 днїв дороги, на якій нема ані плодючих, ані диких дерев По за сими в другій країні живуть Будіни, яких край густо покритий усяким деревом. А по за Будінами на північ лежить з разу пустиня, широка на 79 днїв дороги

VI. Скити-кочовники. (Кн. IV, р. 40).

46. Море Гостинне (Pontos Euxeinos) має над собою найдикійші народи з усїх країв, з виємком народа Скитів. Бо-ж не можемо вказати ані на один народ по той бік моря, який би визначав ся розумом, ані не знаємо з тих околиць хоч би одного мудрого чоловіка, виняв-ши народ Скитів і Анахарзіса. А народ Скитів здобув ся на винахїд такий розумний, що в цїлім світї не знайдеш розумнїйшого, скілько нам відомо. Все инше не таке особливе, але найбільший їх винахід той, що жаден чоловік, який їх зачепить, не втече від них, і нїхто не в станї спіймати їх, коли самі не хочуть дати спіймати себе. Бо-ж люди у яких нема ані міст, ані укріплень, але всї мають рухомі доми, всї їздять на конях і стріляють із луків, жиють не з рільництва, а тілько зі скотарства і мають свої помешканя на возах, не можуть бути иншими, як тілько непоборними, тому, що тяжко довести їх до рукопашного бою.

VII. Ріки Скитії. (Кн. IV, р. 47—58).

47. Се їх винахід; але їх край дуже відповідний до того, і їх ріки помічні їм у тім. Бо їх

край — велика рівнина і дуже богата травою, добре наводнена і перерізана ріками, яких не о много менше, як каналів у Єгипті. Назву лише найзначнїйші між ними, доступні для плавби кораблїв від моря. Поперед усього Істер (Дунай) з пятьма устями, далї Тирас (Днїстер) і Гипанїс (Бог) і Бористен (Днїпро) і Пантікап і Гипакир і Ґеррос і Танаіс (Дон). А їх біг ось який:

48. Істер, се найбільша ріка, про яку знаємо, і однаково велика лїтом і зимою. Се перша ріка на захід у скитському краю і найбільша тому, бо в неї вливають ся також инші ріки, що роблять її такою великою. Поперед усього через скитські краї йде пять рік: одна, яку Скити називають Пората[7]), а Греки Пирет; потім Тіарант і Арар і Напаріс і Ордесс. Перша з тих рік велика і пливе зі сходу та зливає свої води з Істром; друга Тіарант далї на захід, троха менша; Арар і Напаріс і Ордесс пливуть між тими обома і впадають до Істра.

Отсї самородні ріки скитські доповняють Істер, а з краю Аґатирсів пливе ріка Маріс[8]) і впадає до Істра.

49. А з гір Гемоса (Балкана) збігають три инші великі ріки на північ і впадають також до Істра: Атляс і Аврас і Тібізіс. Але також через Тракію і через тракійський народ Кробизів пливуть ріки Атрис, Ноес і Артанес, і впадають до Істра. Також від Пайонїйців із гір Родопи виходить ріка Скіос[9]), переходить через Гемос і впадає до Істра. А від Іллїрійців випливає ріка Анґр, збігає на рівнину Трібаллії і впадає до Бронґа[10]), а Бронґ до Істра. І так Істер приймає а їх обі,

---

[7]) Теперішнїй Прут.

[8]) Тепер Марош у Семигородї.

[9]) Тепер Іскер.

[10]) Анґр і Бронґ — правдоподібно тепер сербська Морава, в яку спливають ся дві ріки.

вони дуже великі. Також із краю Омбриків виходить ріка Карпіс і ще инша ріка Альпіс, пливуть на північ і впадають також до нього. А Істер пливе поперек цїлої Европи, починаючи від Кельтів, найдальшого народа Европи на захід, сусїдного з Кинетами. Отак він пливе через цїлу Европу і доходить нарештї до межі скитського краю[11]).

51. Істер, се отже перша ріка в скитському краю. За ним іде Тирес. Сей пливе з півночи і випливає з великого озера, що творить границю між краєм Скитів і Неврів. При його устю живуть Греки, що зовуть ся Тирітами[12]).

52. Третя ріка Гипанїс випливає в Скитії, також із великого озера, над яким пасуть ся дикі білі конї, і се озеро зовсїм справедливо називають матїрю Гипанїса; з нього отже випливає Гипанїс. Сама ріка коротка; на продовженю пяти днїв дороги вона солодка, але потім, чотири днї дороги від моря, страшенно гірка, бо в неї вливаєть ся вода з гіркого жерела, така гірка, що хоча жерело зовсїм не велике, псує всю ріку, хоч дуже велику. Се жерело лежить на границї краю Скитів-рільників і Алязонів, а назва жерела, так само як і околицї, в якій воно випливає, звучить по скитійськи Ексампай, по грецьки святі дороги.

В краю Алязонів Тирес і Гипанїс зближають ся один до одного, а по тім один загинає в той бік, а другий у сей бік, і віддаляють ся від себе.

53. Четверта ріка, Бористен, се найбільша між тими ріками після Істра, і на мою думку

---

[11]) Пропускаю роздїл 50, у якім автор не зовсїм раціонально доказує, чому Істер однаково великий зимою й лїтом.

[12]) Істнованє великих багон над горішнїм бігом Дністра насуває можливість, що в часах Геродота ті багна справдї ще були озером.

найплодовитїйша не тілько між усїми скитськими, але також між усїми иншими ріками, крім Нїлю в Єгиптї; бо-ж анї одна инша ріка не видержить порівнаня з ними. А найплодовитїйшим являєть ся Бористен тому, бо має найкрасші для худоби найкориснїйші пасовиска і безперечно також найбільше і найлїпших риб; його вода дуже солодка й чиста, коли в инших ріках вона мутна. На його берегах росте найкраще збіжє, а де не сїють збіжя, дуже зисока трава. При його устю виростає сама собою величезна скількість соли, а солона вода достарчає великих безкостих риб (осетрів), які насолюють і називають антикеями, і инших подиву гідних продуктів. Його біг відомий аж до краю Ґерроса, 40 днїв плавби в напрямі на північ[13]; через які народи він пливе в своїм горішнїм бігу, неможе сказати нїхто. Правдоподібно одначе, що він пливе через пустиню аж до краю Скитів рільників. Бо ті Скити живуть на його берегах на просторі десяти днїв плавби. Про сю одну ріку так само як і про Нїль не можу сказати нїчого, з якого жерела вона випливає, і думаю,

---

[13]) У пр. Гр. і в нїмецькім перекладї стоїть цифра 14, коли натомість у грецькім текстї виразно читаємо τεσσεράκοντα. Се дало пр. Гр.-му привід до зовсїм хибного розуміня Геродотової ґеоґрафії Поднїпровя. На його думку відомости Геродота про біг Днїпра не доходили висше порогів, анї навіть до порогів (про Днїпрові пороги у Геродота нема згадки), а тому й ріку Ґеррос він кладе низше порогів. Приймаючи цифру 40 днїв дороги горі Днїпром, при чім подорожні від Днїпрового устя йшли степом сухою дорогою навпростець на північ, минаючи пороги, вони могли за 40 день дійти до устя Десни, і се була би та крайня границя, до якої сягають відомости Геродота. В такім разї Ґеррос треба ідентіфікувати з Десною, а сам погляд на мапу басейну Десни показує, що його горішна часть із допливом Сулою притикає до басейну Дону, з чого у слабо поінформованих Греків могло виробити ся поняте, що Ґеррос випливає з Днїпра і впадає до одного допливу Дону. — І. Ф.

що сего не знає нїхто з Греків. Бористен одначе допливши недалеко моря лучить ся з Гипанїсом і вливаєть ся з ним разом у одно болотисте гирло. Ріг поміж обома тими ріками називаєть ся Рогом Гіпполея, і на ньому стоїть храм богинї Матери; біля того храма над Гипанїсом живуть Греки Бористенеіти. Стілько про ті ріки.

54. За ними є ще пята ріка звана Пантікап. Вона йде також із півночи, з озера, а між нею й Бористеном живуть Скити-рільники. Вона впливає до краю Гилеї (Лїсової землї), а пропливши її лучить ся з Бористеном.

55. Шеста ріка Гипакиріс випливає з озера, перепливає через край кочових Скитів і впливає до моря біля міста Каркинїта[14]), обходячи з правого боку край Гилею й околицю, що називаєть ся Бігом Ахілля.

56. Сема ріка Ґеррос віддїляє ся від Бористена в тім місцї, до якого відомий Бористен; в тій околиці він, Ґеррос, віддїляєть ся від нього і пливе до моря, творячи границю між краєм кочових Скитів і краєм королївських Скитів, впливає до Гипакира.

57. Осьма ріка нарештї Танаіс, пливе з далекої півночи і випливає з великого озера, а вливаєть ся ще в більше озеро зване Меотідою, яке творить границю між королївськими Скитами й Савроматами. До сего Танаіса впливає ще инша ріка, що зветь ся Гиргіс[15]).

58. Отсе найвизначнїйші ріки скитського краю. А трава, що росте для скоту в скитському краю, найсоковитїйша з усїх трав, скільки їх знаємо; а що се так, можна пізнати з мяса того скоту.

---

[14]) Теперішнїй Перекоп.

[15]) Мб. тепер Донець.

VIII. Віра Скитів. (Кн. IV, р. 59—61).

Взагалї отже їх положенє дуже корисне, а їх обичаї ось які. З богів признають лише ось яких: Гістію (огнище) перед усїма, потім Зевеса й Землю, і вірять, що Земля — жінка Зевеса. По них Аполльона і небесну Афродіту і Геракля й Ареса. В тих богів вірять усї Скити, а королївські Скити надто приносять жертви також Позейдонови. Скитською-ж мовою Гістія називаєть ся Табіті; Зевеса дуже гарно, принаймнї на мою думку називають Папай (отець), землю Апія, Аполльона Ойтозір, небесну Афродіту Артімпаза, Позейдона Тамімазадас. Образи або жертовники або храми робити нема звичаю, хиба для Ареса.

60. Жертвоприношенє у всїх однакове і однакова служба богам, і відбуваєть ся ось як. Звірина призначена на жертву, стоїть зі звязаними переднїми ногами; той, що жертвує, стає за звіриною, потягне ззаду шнур і повалить звіря на землю, а коли сей упаде, він промовляє, що жертвує його богу. Тодї шнуром обкручує йому шию, втикає у шнур дрючок і стискає шию, доки звір не задушить ся; при сьому він не запалює огню, не відправляє нїяких церемонїй, не виливає води. А задусивши звіря і обдерши зі шкіри, починає варенє.

61. Та що в скитському краю страшенний недостаток дерева, то мясо варять вони ось яким способом. Коли з пожертвуваного звіря зняли шкіру, відрізують мясо від костий і скидають його в котел, коли мають котел, що у них буває звичайно; їх кітли дуже подібні до лєзбійських, тілько далеко більші; в ті кітли вкинене мясо варять на огнї, який під кітлом розгнїчують із костий жертвуваного звіря. Коли ж у них під руками нема кітла, то складають усе мясо в черево жертвуваного звіря, доливають води і розгнїчують під ним огонь із костий. Кости го-

рять дуже гарно, а мясо обібране з костий, смакує дуже добре. І так скотина варить сама себе, а инші жертовні звірі так само. Коли-ж мясо готове, жертводавець віддає перший шматок мяса і нутра богу, кидаючи ті шматки перед себе. Вони жертвують усяку скотину, а головно коні.

IX. Культ Ареса. (Кн. IV, р. 62).

62. Таким способом і такі звірі жертвують вони всїм богам, лиш Аресови инакше. В кождій околиці на торговиці у них приготоване для Ареса ось яке святилище: накладено цїлу гору вязанок хворосту, більше менше три стадії в довжину і три в ширину, а заввишки менше. На горі зроблена рівна чотирокутна площа; з трьох сторін боки стрімкі, а з одної бік похилий у гору. Кождого року вони довозять до тої купи 150 возів хворосту, бо під впливом непогоди купа все вменшаєть ся. На тім горбі в кождій околиці стоїть застромлений старезний зелїзний меч, і се свята подобизна Ареса. Сему мечови вони що року приносять жертви, коний і иншу скотину, і жертвують йому далеко більше, як усїм иншим богам. А з усїх ворогів, яких дістануть у неволю, жертвують кожного сотного чоловіка, не так як скот, але инакше. Вони кроплять йому голову вином, а потім ріжуть чоловіка над бочкою; сю бочку виносять на хворостяну могилу і виливають кров на меч. Винїсши бочку на гору, вони біля могили відрізують кождому зарізаному чоловікови праве рамя з рукою і кидають у повітре. Тодї сповнивши решту святочних обрядів розходять ся; кожде рамя лишаєть ся там, де впало, а трупи окремо.[17])

---

[17]) У пр. Гр. сей уступ передано ось як: „Одинокою святощею у Скитів був старий зелїзний меч, виставлений на стосах прутя — символь бога війни. Така

X. Воєнні звичаї Скитів. (Кн. IV. р. 63—66).

63. От такі то їх жертви. А жертвувати свиний нема звичаю, бо Скити в загалї не держать їх у своїм краю.

64. А їх воєнні звичаї ось які: коли Скит убє першого мужа, то пє його кров. Скілько ворогів убє в битві, всїх голови приносить до короля; бо тілько той, хто принесе голову, має пай у здобичі, і инший нї. З голови він здирає шкіру ось яким способом: обкроює шкіру на голові довкола поза вухами, а потім узявши голову за волосє витрясає її зі шкіри. Мясо зі шкіри вишкробує воловим ребром і мне руками, а виґарбувавши її так порядно вживає її як платка. Він привязує її до поводів коня, на якім їздить, і пишаєть ся нею; бо хто має найбільше таких платків, уважає ся найхоробрійшим чоловіком[18]). Многі з них роблять собі навіть одежу з таких шкір, зшиваючи їх так, як баранячі кожухи[19]). Многі стягають також із правої руки вбитого ворога шкіру разом із нігтями і роблять із неї тули для стріл. А людська шкіра дуже міцна й блискуча, і перевисшає всї инші шкіри своєю блискучою білизною. Деякі здирають навіть шкіру з цїлого тїла вбитого ворога, напихають її на деревляну куклу, і возять із собою на конях.

65. От такі в них звичаї. А з головами,

святощ була в кождім окрузї, і правлячи жертви вилівали на сей меч кров жертвенної худоби й людей; з сотнї взятих на війнї в неволю жертвували одного, вилівали його кров на той святий меч, а тїло розрубували й розкидали навколо". (ст. 87).

[18]) Сей уступ у пр. Гр. переданий зовсїм невірно, буцїм то „шкури з голов ворогів (скальпи). уживались як окраси кінського убору". (Op. cit. ст. 87).

[19]) І се місце у пр. Гр-го передано невірно, буцїмто „таким же способом (чи як скальп?) уживались часом і цїлі шкури ворогів на ріжні воєнні прибори" (op. cit. ст. 87).

не всїми, а тілько найгірших ворогів, вони роблять ось що: кождий обріже все, що низше брів, і очистить; коли се бідний чоловік, то обтягне череп зверха воловою шкірою, і вживає його так; коли-ж богатший, то обтягає його зверха також воловою шкірою, але позолочує в середині і вживає як пугар до питя [20]). Те саме чинять вони також зі свояками, з якими зайдуть у ворожнечу і яких побідять перед королем. І коли до нього прийдуть гості, для яких він має повагу, то він ставить перед ними ті черепи і оповідає йому при тім, що се були його свояки, і за що заворогували з ним, і як він побідив їх, — і се у них уважаєть ся правдивим геройством.

66. Але раз у кождім році старшина округа замішує в своїм окрузї збан вина з водою, і з того вина пє кождий Скит, який убив ворога, а котрий не вбив ще ні одного, сей не дістає того вина, і сидить на боці без почести. І се для них найбільший сором. А котрий із них убив дуже богато ворогів, перед таким ставлять два пугарі, і він пє з обох нараз.

XI. Ворожбити у Скитів. (Кн. IV, р. 67—69).

67. Ворожбитів між Скитами богато, і вони ворожать із вязанок вербових прутів ось як: приносять великі вязанки прутя, кладуть їх на землю, розвязують, кладуть кождий прут окремо, і ворожать із того. Примовляючи вони складають прути знов у купки і звязують знов у вязанки одну за другою. Се їх ворожба унаслїджена від батьків, а Енарійці, мужожони, твердять, що одержали свою ворожбу від Афродіти. Вони ворожать із липової кори. Шматок липо-

---

[20]) У пр. Гр-го сей уступ передано ось як: „З найбільш же визначних ворогів Скит робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з великою пихою". (Op. cit. ст. 87).

вої кори такий ворожбит розрізує на троє, оплїтає ті шматки поміж пальцями і розвиває їх знов, і потім вимовляє свою ворожбу.

68. Коли-ж у Скитів занедужає король, то велить покликати до себе трьох найвизначнїйших ворожбитів, і вони ворожать йому описаним способом. Звичайно вони звалюють вину хвороби короля на сего або того з горожан, який несправедливо покляв ся на королївських домашнїх богів. Бо у Скитів се загальний звичай заклинати ся королївськими домашнїми богами, коли хто хоче зложити дуже тяжку присягу. В такім разї зараз беруть того, кого помовлено за фальшиву присягу, і ведуть перед короля, а коли він прийде, ворожбити говорять йому до очий, що з їх ворожби їм вияснило ся, що він фальшиво закляв ся королївськими домашнїми богами і що задля того король занедужав і болить тяжко. Обвинувачений перечить і впевняє, що він не зложив фальшивої присяги. Коли король чує таке запевнене, велить привести ще кількох ворожбитів, а коли й ті повороживши обвинуватять його за фальшиву присягу, йому зараз відрізують голову, а його добром дїлять ся ворожбити. Коли-ж більшість ворожбитів оправдає посудженого, то перші ворожбити підлягають карі смерти.

69. А смерть задають їм ось яким способом. Накладуть повен віз хворосту і запряжуть до нього воли, і звяжуть ворожбитам ноги, завяжуть їм руки назад, заткають їм рот і вложать їх у хворост. Потім запалять хворост і роздратують волів і наженуть у степ. Деякі воли гинуть від огню разом із ворожбитами, але многі вертають із опеченем, коли згорить дишель. Таким самим способом палять ворожбитів і з инших причин, коли їх признають брехунами. А котрі гинуть із розказу короля, тих синів не щадять також, але вбивають усе мужеське, а жінкам не роблять нїчого злого.

XII. Побратимство у Скитів. (Кн. IV, р. 70.)

70. Союзи заключають Скити ось яким способом, без огляду на те, з ким їх заключають Наливають у великий глиняний збанок вина і мішають його з кровю тих, що заключають союз, пускаючи собі кров ножем або кинжалом із невеличкого задрапненя шкіри. Потім мачають у збанку меч, стріли, боєву сокиру і спис. Зробивши се відмовляють довгу молитву, а потім випивають вино ті, що заключають між собою союз, як також найповажнїйші з їх дружини.

XIII. Похорон короля. (Кн. IV, р. 71—72).

71. Похорон королїв у краю над Ґерросом (відбуваєть ся ось як):

В околиці, до якої можна доплисти в гору Бористеном, коли вмре король, викопують у землї велику чотирокутну яму Приготовивши її беруть трупа, якого тїло покрито воском, живіт випорено і вичищено і наповнено товченим шафраном, кадилом, блющем та ганишовим насїнєм, а потім зашито, і привозять його на возї в чужу околицю. Ті, до кого привезено трупа, роблять так само, як королївські Скити, а власне відрізують собі шматок вуха, обстригають голову, роблять собі наріз довкола рамени, роздрапують чоло й ніс і проколюють стрілою лїву руку. Так тягнуть віз із трупом короля до иншого народа своєї держави, і ті рушають із ними разом із тими, що вирушили перші. Об'їхавши з трупом усї народи прибувають нарешті до Ґеррійцїв, крайнього народа своєї держави і місця похорону. Тодї кладуть трупа в яму на постелю з листя і втикають списи в землю по обох боках тїла, привязують до їх верхнїх кінцїв поперечні жердки і накладають на них дашок із вербових гіляк. В широкім просторі гробу дусять і закопують одну з наложниць короля, йо-

го чашника, кухаря, ставнного, найстаршого слугу і герольда, а також їх коні, а від усїх инших первенців і золоті чарки; срібла анї бронзу у них нема. Вчинивши се вони насипають навзаводи високу могилу і старають ся зробити її як найбільшою.

72. А коли мине рік, чинять ось що: із королївських слуг вибирають найзручнїйших. Вони всї родовиті Скити, бо кождий Скит мусить стати королївським слугою, коли король повелить; купованих рабів у них нема. Із тих слуг вони дусять 50 і до того найкрасших 50 коний, випатрошують їм черева, вичищують і наповняють половою, а потім зашивають. Потім ставлять половину обода на два дручки півперечно, а другу половину знов на два дручки, і таким способом укріпляють їх 50. Потім пробивають крізь тїла коний грубі друки подовж від заду аж до шиї, підносять їх на ободи, так що передня часть обода піддержує передні лопатки коня, а задня піддержує задню часть понизше черева, а всї чотири ноги висять у повітрі. На тих коний накладають оброті з зубилами, протягають оброть на перед і привязують до кілка. Із задушених 50 слуг садять кождого на коня ось яким способом: через кожде тїло протикають простий дручок здовж хребта аж до шиї, а долїшнїй конець дручка втикають у дїру продовбану в тім друцї, який держить коня. Уставивши таких їздців довкола могили розходять ся кождий у свою.

XIV. Похорон Скита. (Кн. IV, р. 73).

73. Так хоронять королїв. А инші Скити, коли котрий умре, везуть його найблизші свояки до його приятелїв. Ті приймають їх усїх, дають їм похоронну гостину і кладуть перед покійника всяку страву так само як перед живих. Отак возять його 40 день, а потім закопують. А закопавши покійника чистять себе Скити ось

яким способом. Натерши і вмивши голову чистять решту тїла ось як. Ставлять три дручки верхнїми кінцями до купи, на них простирають коц і натягають добре до долу, а в серединї тої буди кладуть зелїзну ванну, в яку кидають розпечене каминє.

XV. Скитська баня. (Кн. IV, р. 74—75).

74. В їх краю ростуть коноплї; вони дуже подібні до льну, лише далеко грубші та більші. Вони ростуть дико, а також сїяні. З них роблять Тракійцї навіть одежі, дуже подібні до льняних, так що хто добре на тім не знав ся, не може зовсїм розпізнати, чи се полотно льняне, чи коніпне; а хто в своїм житю не бачив конопель, той подумає, що се льняна одежа.

75. З тих конопель беруть Скити сїмя, влазять під розпятий коц і кидають сїмя на розпалене каминє. Падучи туди сїмя починає курити ся і видає таку пару, якій не дорівняє жадна грецька лазня. А Скити виють з радости в тій парі. Се в них зоветь ся купіль, бо в водї не купають ся нїколи. Їх жінки розтирають на шерсткому каменї кипарисове, кедрове та ялівцеве дерево, доливаючи до нього води. Зробивши з нього густу масу помазують собі нею цїле тїло й лице. Через се вони набирають приємного запаху, а на другий день, коли змиють сю кору, шкіра робить ся чиста й блискуча.

XVI. Оповіданє про Анахарзіса. (Кн. IV, р. 76—77).

76. Супроти чужих обичаїв мають правдиву відразу. Навіть одні від других не переймають нїчого, а тим паче від Греків; се показали вони виразно на Анахарзісї, а потім на Скилєсї. Перший із них, Анахарзіс, звідав велику часть світа і скрізь показав себе дуже мудрим чоловіком. Вертаючи до своєї Скитії і пливучи через Геллєспонт він пристав до берега біля Ки-

зіка. А що в Кизіку застав власне врочистий празник, який справляли міщани на честь матери богів, обіцяв ся Анахарзіс, коли здорово та щасливо верне до дому, так само почитати матїр богів, як се бачив у Кизікенців, і справляти їй таку саму всеночну відправу. А коли прибув до Скитії, удав ся потаємно до так званого Лїсового краю, недалеко Ахіллевого бігу, що весь покритий ріжними деревами. Прибувши туди Анахарзіс потаємно відправив на честь богині все свято, маючи при собі гучний барабан та на собі навішаних богато святих образків. Один Скит одначе підстеріг його при тім і повідомив про се короля Савлїя. Сей прибув сам на місце і побачивши Анахарзіса занятого відправою, застрілив його стрілою. І тепер, коли хто спитає про Анахарзіса, відповідають Скити, що вони не знають його тому, бо він виїхав із їх краю до Греції і набрав ся чужих звичаїв. Я-ж чув від Тімнеса, опікуна Аріяпейтового, що Анахарзіс був стрийним братом Ідантирса, короля Скитів, сином Ґнура, що був сином Лика, сина Спарґапейтового. Коли-ж Анахарзіс був із того роду, то виходить, що його вбив його власний брат; бо Ідантирс був сином Савлїя, а Савлїй убив Анахарзіса.

77. Але від Пельопонезійців чув я ще инше оповіданє, буцїм то Анахарзіс був висланий королем Скитів, аби набрати ся грецької мудрости. Коли-ж вернув до дому, сказав до короля, який вислав його: „Всї Греки досвідні у всякій мудрости з виїмком Лякедемонців, але ті одні за те вміють розумно розмовляти і відповідати". Се оповідають собі Греки мабуть лише на жарт; але Анахарзіса вбито, як я сказав уже, і се сталось йому за для чужих обичаїв і товаришованя з Греками.

XVIII. Оповіданє про Скилєса. (Кн. IV, р. 78—80).

78. Дуже много лїт опісля трафило ся Скилєсови, синови Аріяпейта, майже те саме. Арія-

пейт, король Скитів, мав окрім инших синів також Скилєса, родженого від Істріянки, а не від Скитійської жінки. Мати навчила сина сама грецької мови й письма. Незабаром по тім Аріяпейт був убитий Спарґапейтом, королем Аґатирсів, а Скилєс одержав королївство й жінку свойого вітця, на імя Опою. Ся Опоя була скитського роду і мала від Аріяпейта сина Оріка. Коли-ж Скилєс зробив ся королем Скитів, не злюбив собі скитського способу житя, але наслїдком свойого вихованя мав нахил до грецького. І він робив ось як: майже що року провадив скитське військо до міста Бористенїтів. Ті Бористенїти говорять про себе, що походять із Мілєта. Коли тілько Скилєс прибував до них, лишав військо перед містом, а сам уходив до міста, замикав брами, скидав із себе скитську одїж, а надївав грецьку. Так виходив на ринок, не маючи за собою анї списоносців, анї нїякої иншої дружини. Вони-ж стерегли брам, аби нїякий Скит не бачив його в тій одежі. Тай загалом жив він там по грецькому і складав жертви богам відповідно до грецьких звичаїв. А пробувши там місяць або довше, одягав знов свою скитську одежу і вертав до дому. Се чинив він кілька разів, і збудував собі дім у Бористенї та взяв жінку з того міста.

79. Та не минуло його нещастє, а се стало ся ось при якій нагодї. Його найшла охота дати себе посвятити Діонїзови Бакхею, а коли посвяченє мало бути доконане на нїм, стало ся велике чудо. В містї Бористенї був у нього препишний дім дуже великого розміру, а довкола нього стояли Сфінкси та Ґрифи з білого каменя. Сей дім ударив бог своєю стрілою, і він згорів до тла; Скилєс одначе доконав свойого посвяченя. Скити-ж висмівали Греків за їх культ Бакха, бога пянства, говорячи, що се-ж нерозум уявляти собі такого бога, що доводить людий до одуру. Коли-ж Скилєс був посвячений

Бакхови, доніс один Бористеніт про се Скитам мовлячи: „Ви все висміваєте нас, о Скити, що ми віддаємо ся культови Бакха і через нього доходимо до одуру. Тепер сей одур захопив і вашого короля, бо він посвятив себе Бакхови і дурів через сего бога. Коли не хочете вірити менї, то ходіть зі мною, я покажу вам усе".

Пішли за ним князї Скитів, а Бористеніт впровадив їх до міста і завів потайно на вежу. Коли-ж Скилес надійшов вулицею з танечною юрбою, і Скити побачили його пяного, зажурили ся дуже. Вийшли з міста і донесли всему війську, що бачили.

80. Коли-ж опісля Скилес вернув назад у свою вітчину, Скити поставили королем над собою його брата Октамазада, сина дочки Тересової, і збунтували ся проти Скилеса. Коли-ж він дізнав ся, чому се стало ся і яку причину він дав до того, втік до Тракії. Коли-ж Октамазад довідав ся про се, рушив у похід на Тракію. Коли-ж дійшов до Істра, Траки вийшли проти нього. Поки дійшло до битви, вислав їх король Сітальк до Октамазада послів і сказав: „По що нам бити ся з собою? Адже-ж ти син моєї сестри і маєш при собі мойого брата. Віддай менї його, а я віддам тобі Скилеса. А до битви не допускаймо анї я анї ти".

Се переказав йому Сітальк через вістуна, бо у Октомазада був справдї брат Сіталька, що втік із дому. Октамазад пристав на се, видав свойого вуйка Сіталькови, і дістав за се свойого брата Скилеса. А діставши свойого брата Сітальк вернув зараз до дому, а Октамазад велїв зараз на місцї відтяти голову Скилесови. Так завзято держать ся Скити своїх звичаїв і так карають тих, що приймають чужі звичаї.

XIX. Число Скитів. (Кн. IV., р. 81—82).

81. Числа Скитів я не міг розвідати напевно, але чув ріжні оповіданя про їх число; одні

твердять, що властивих Скитів дуже богато, а инші, що дуже мало. Стільки одначе бачив я на власні очи. Між Бористеном і Гипанїсом лежить край, що зветь ся Ексампей; я вже згадував про нього висше, говорячи про те жерело гіркої води, з якого вода пливе до Гіпанїса і робить усю його воду нездалою до питя. В тім краю стоїть зелїзний котел, шість разів більший від того збана при устю Понта, який посвятив Павзанїй, син Клеомброта. Хто його не бачив, тому описую його ось як: шість сот амфор вміщав в собі той котел у Скитів, а його стїни грубі на шість пальців. Сей котел, говорять Скити, зроблений із самих наконечників стріл. А зроблений ось при якій нагоді. Їх король Аріянт хотїв дізнати ся про число Скитів, і наказав, аби кождий Скит принїс зелїзний наконечник стріли; хто не принесе, тому загрозив смертю. І Скити знесли велику купу наконечників, а король постановив зробити з них памятку. Ось і зроблено з них той зелїзний котел і посвячено його в тім краю Ексампеї Се чув я про множество Скитів.

82. Особливостий у їх краю нема понад те, що в ньому найбільші й найчисленнїйші ріки. А що ще особливе крім рік і величини степу, се я скажу. Вони показують слїд стопи Геракля, виглублений у скалї, що виглядає як відбите людської стопи і мав два лікті довжини і находить ся над рікою Тирасом.

III. ДЕЩО ПРО ХОЗАР.

Хозарам і їх впливови на історію України в найстаршій добі її розвою присвятив проф. Грушевський досить просторий уступ у першім томі своєї „Історії України-Руси“ (ст. 135—140), де подано досить, хоч не зовсїм повну лїтературу питаня про Хозар, їх походженє, розселенє, державу та упадок. Спеціяльно відносинам до Південної Руси присвячено невеличкий уступ на ст. 352—4; на ст. 409—10 згадано й коментовано похід Святослава на Хозар, а крім того згадано про Хозар побіжно ще в кількох місцях сего тому. На теорію, висловлену деякими істориками, буцїм то Хозари відограли важну ролю в утвореню південно-руської держави, або навіть були ініціяторами державного ладу що найменше в краю Полян, пр. Гр. дивить ся дуже скептично, вказуючи на те, що „хозарська держава менше всього була новочасною полїцейською державою, і дуже мало могла впливати на відносини далеких славянських племен Поднїпровя. Примітивний устрій півкочевої орди зовсїм не надавав ся на взірець для орґанїзації осїлих племен“. (ст. 353—4). Супроти сего осуду не зайвим буде навести той уступ „Історії“ проф. Гр., де говорить ся про устрій хозарської держави. „Державний устрій Хозар — читаємо там, — був досить дивний.

Поруч кагана, окруженого надзвичайним поважанєм, але без дїйсної власти, стояв намісник (бег), що дїйсно правив державою. В тім відгадували слїди колишнього підбитя Хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою. Власть бега опирала ся на війську. Як зазначують Араби, се була одинока держава в тих краях з постійним військом, рекругованим із Магометан і Славян. Полїтичний устрій мав визначати ся великою толєранцією для ріжноплеменних підданих, хоч у теорії власть кагана була вповнї деспотичною". (ст. 137). Не треба надто критичного ума, щоб у сих характеристиках пр. Гр. добачити деякі суперечности, не дивлячи ся навіть на те, чи вони відповідають дїйсній історичній правдї, або хоч би лише тим свідоцтвам, на які покликаєть ся автор. Коли справдї хозарська держава мала постійне військо, то зовсїм можливим являєть ся допущенє значного її впливу на Славян, які не мали ще військової орґанїзації. Те, що подає пр. Гр. про орґанїзацію хозарської держави, подібне радше до китайських порядків, нїж до стану півкочової орди. Вислов про толєранцію в хозарській державі треба відносити не до „ріжноплеменних підданих", а до ріжних вір, як побачимо далї. Додам іще, що характеристика хозарського державного устрою, подана у пр. Гр. без зазначеня жерела, являєть ся досить недокладним перекладом ось якого уступу французького історика Д' Оссона: „Le roi des Khazares est issu de l' une des premiéres familles de la nation. On l' appelle Ilk ou Bak, et on lui donne le titre de grande khacan; mais ce roi n'exerce aucune autorité. Le pouvoir supréme est entre les mains d' un regent, qui se dit le lieutenant du khacan. Ce dernier n'a que les honneurs de la royauté. Il vit retiré au fond de son palais, ne prend nulle part aux affaires du gouvernement, ne se montre presque jamais en public, et n'est pas accessible aux particuliers. Toutefois, le regent

lui rend les plus grands respects'. (D' Ohson, Les peuples du Caucase, ст. 54). В дословнім перекладї на нашу мову се значить: „Король Хозарів походить із одної з найперших родин сего народа. Він називаєть ся Ільк або Бак, а титулують його великим хаканом. Але він не виконує нїякої власти. Найвисша власть спочиває в руках реґента, що називаєть ся намісником хакана. Сам хакан відбирає тілько почести панованя. Він живе запертий у своїй палатї, не займаєть ся зовсїм справами урядовими, майже нїколи не показуєть ся народови, недоступний для приватних людий. Про те реґент оказує йому як найбільшу пошану".

Між працями, які наводить пр. Гр. як жерела своєї розвідки про Хозар, містить ся також гарно та основно написана статя київського проф. П. Голубовського „Болгари и Хазари, восточные сосѣди Руси при Владимирѣ Св.", що була окрасою ювилейної липневої книжки „Кіевской Старины" 1888 р., ст. 26—68. Можна пожалкувати, що проф. Гр. не зачерпнув хоч би з сеї статї більше і докладнїйших відомостий про Хозар. Своєю дорогою і пр. Голубовський не все використав із відомих йому жерел, а особливо з найважнїйшого жерела, письма хозарського кагана Йосифа до вченого еспанського Жида равві Хаздая з р. коло 960. Сей лист у російськім перекладї відомий був проф. Голубовському із московських „Чтеній въ обществѣ исторіи и древностей росс." 1847, кн. VI., відд. III., ст. 6; він опублїкований також після листу Хаздая в гебрейськім текстї і в перекладї на польську мову в першім томі „Monumenta Poloniae historica" виданім А. Бѣльовским у Львові 1864, ст. 51—83. В огляду на важність того листу не тілько для історії Хозар, але також задля инших лїтературно-історичних його прикмет я вважаю не зайвим подати його тут у перекладї на нашу мову.

„До равві Хаздая, начальника вигнанців, сина Ісакового, сина Езриного, з роду Сефардім, нам улюбленого і поважаного.

„Повідомляю тебе, що дійшло до нас твоє шановне писане через руки Якова, сина Елеазарового, з краю Німця[1]). Я втішив ся ним, і врадувала мене твоя мудрість і наука. У твоїм письмі я знайшов опис твойого краю, його довготу й ширину, походженє Абд-аль-Рамана, короля, що панув над ним, його гідність і величність, і як він при божій помочи завоював східні краї, так що відгук сили його держави розійшов ся по всїй землї і затрівожив усїх королїв.

„Коли би посли Константини[2]) не були сказали вам про народи нашого краю та їх віроісповіданє, ви признали би се брехнею і не вірили би тому. Жадаєш, аби донести тобі дійсну правду про наш край і наше походженє, і яким способом наші предки приняли закон ізраїльський, як Бог отворив наші очи і розсипав наших ворогів. Бажаєш також знати розмір нашого краю, його широкість і довжину, і які народи окружають нас; котрі з них живуть у мирі з нами, а котрі в війнї, і чи не було-б можливим, аби наші посли прибули до вашого краю, почтити дороге і величне лице вашого короля, який своєю справедливістю і взірцевим поступуванєм прихиляє до себе серця всїх.

„Бо коли народи говорять, що для Ізраіля нема місця на землї, де би був незалежний і мав

---

[1]) Дорогу, якою йшов лист Хаздая до Хозарії, на основі сего й инших уступів треба уявити собі так, що з Еспанії привіз його моравський Жид до славянського краю, сусїднього з Німцями; король того краю вислав його до угорських Жидів, а ті перевезли його до Царгорода (Константини по вислову хозарського кагана), а відси його завезено морем до Фанаґорії при устю Дону, відки вже недалеко було до столиці Хозарії. Пор. Monumenta Poloniae historica I., ст. 82.

[2]) Константина—Царгород, Константинополь.

королївство, то така відомість принесла би Ізраільтянам велику користь, вони були би покріплені на серці, а уста їх були би повні хвали та величаня в очах тих, котрі говорять, що нема анї закутка, де би Ізраіль мав незалежне житє та королївство.

„Оттим то відповідаємо на твоє письмо, яким ти врадував нас, по черзї доторкаючи кождого твого питаня. Те, що згадуєш про твій край і походженє короля, що панує над ним, було відоме нам уже давнїйше, бо наші предки не раз писали одні до одних приятельські листи, ті листи переховують ся в наших архівах, і знають про се старі люди нашого краю. Ми бажаємо відновити ті відносини, що були за наших предків, і лишити в спадку своїм дїтям.

„Питаєш у твоїм письмі, з якого ми роду та поколїня? Отже знай, що походимо від синів Яфетових, а власне від синів Тоґарми. Бо в родових книгах наших предків містить ся відомість, що Тоґарма мав 10 синів, а се їх імена: Аґіор. Тір, Увар, Угін. Бізаль. Тарна, Хазар, Санар, Булгар, Савір. Ми дїти Хазара, що був семим сином Тоґарми. Записано, що за його часів число наших предків було дуже мале, але Найсвятїйший дав їм міць і силу, і воювали з многими народами міцнїйшими від них, і при божій помочи прогнали їх та заняли їх край; вони-ж утїкаючи були переслїдувані у втеці аж до великої ріки Дунаю, і там живуть і доси недалеко Константини, а Хозари заняли їх край. По значнім протязї часу повстав між ними король іменем Булан, муж мудрий і богобойний, що всю свою надїю поклав на Бога, і вигнав із краю ворожбитів та ідолопоклонників. Йому то, що жив під крилами божими, показав ся ві снї ангел і сказав: „Булане, Бог шле мене до тебе і велить єказати тобі: „Я вислухав твоєї просьби та благаня і благословлю тебе та помножу твій рід, утверджу твоє королївство по вік віків

і віддам усїх твоїх ворогів тобі в руки, а ти встань рано і моли ся до Бога!“ Так і вчинив король, і показав ся йому ангел другий раз і сказав: „Я бачив твоє поступуване і дїла твої подобали ся менї. Знаю, що ти всїм серцем послушний менї. Отож хочу дати тобі закон, права й заповіди; коли-ж ховати меш права й заповіди мої, поблагословлю тебе з твоїм родом“. Він відповів ангелови, який звістив йому се, мовлячи: „Пане мій, відомі тобі помисли мойого серця, і читаєш у мойому нутрі, що всю свою надїю я покладаю тілько на тебе. Але народ, над яким я паную, безбожний, і не знаю, чи захоче вірити менї. Тож коли я в твоїх очах став ся гідний твоєї ласки і коли твоє милосердє живе наді мною, покажи ся також їх великому князеви, і нехай він допоможе менї в тім“.

„І вчинив Найсвятїйший по його волї, і показав ся ві сні тому князеви, а сей уставши рано прийшов і оповів се королеви. Тодї король скликав усю свою старшину і слуг і весь люд, і оповів їм усе дїло, і те дїло сподобало ся їм. Вони приняли закон і були приняті під крила божої величности. І знов показав ся королеви ангел і сказав: „Небо і небеса небес не можуть огорнути мене. Вибудуй дім для мойого імени!“ І відповів йому король: „Пане світа, сором менї перед тобою, бо не маю анї срібла, анї золота, аби я міг виконати се так як бажаю, і як би належало виконати“. І мовив йому (Найсвятїйший): „Будь сильний і відважний, збери все своє військо і йди походом у край Рудлян і в край Арділь, і я наповню трівогою та страхом їх серця, і віддам їх у твої руки. Бо-ж для тебе призначені два скарби їх, один срібний, а другий золотий, і я буду з тобою, і буду берегти тебе, куди тілько повернеш ся. Ти-ж забереш скарби і вернеш щасливо і збудуєш дім для мойого імени“.

„І король маючи надїю в Бозї зробив, як йому було велено, пішов походом, здобув край і вернув щасливо, віддав скарби на честь божу, збудував дім Богови і кивот завіта, свічник, стіл, жертовники і святі знаряди, які заховали ся до нинїшнього дня і які я маю в своїх руках.

„По сих подїях розійшла ся слава його по всїй землї. Король Едомітів і король Ізмаілтян, почувши про нього післали до нього послів з великими дарами та грішми і з жерцями свого краю, аби навернули його на свою віру. Але король був мудрий, велїв покликати з Ізраіля мудреця бистроумного та вченого, і спровадив їх разом для розслїду законів. Вони раз у раз перепирали твердженя один одного і не могли згодити ся на одно. Бачучи се король сказав до жерця короля Едомітів і до жерця короля Ізмаілтян: „Вертайте до своїх наметів! Третього дня пішлю по вас, і тодї прийдете до мене“. Другого дня післав король тілько по жерця едомського і сказав до нього: „Знаю, що король Едомітів більший від инших королїв і віра його гідна пошани, і я вподобав собі її. Але відповідж менї лиш на одно питанє! Я хотїв би знати, котра віра лїпша, чи віра Ізраілтян, чи віра Ізмаілтян?“ А жрець відповів мовлячи: „Нехай живе король і пан мій на віки! Знай, що на правду нема віри лїпшої в цїлім світї, як віра ізраільська. Бо Найсвятїйший вибрав Ізраіля над усї народи, називаючи його первородним сином, творив для нього богато й великих чудес, вивів його з неволї фараона, перевів сухими ногами через море і затопив його жителїв, спускав йому манну з неба і велїв потекти водї з каменя, дав йому закони з посеред огню, віддав йому в посїданє край Канаан і збудував йому храм, у якім сам хотїв жити посеред нього. Коли-ж Ізраілтяни почали грішити проти нього, тодї розсердив ся на них, відкинув їх від свойого лиця і

розсипав на всї вітри. Як би не те, не було би на всїм світї лїпшої віри над ізраїльську".

„І відповів король: „Добре сказав єси! Знай, що віддам тобі справедливу почесть". А другого дня післав король по висланця Ізмаїлтян і запитав його мовлячи: „ Скажи менї правду, котрий закон лїпший, ізраїльський чи едомський?" І відповів висланець мовлячи: „Закон Ізраїля лїпший, бо все в ньому правда, в ньому й наука божа і чесні обичаї та права. Тілько тому, що згрішили і спроневірили ся йому, Бог прогнївав ся на них і віддав їх у руки ворогів. Аедольська віра зовсїм погана. Вони їдять усяку нечистоту і кланяють ся творам рук своїх". І сказав король: „Ти сказав менї правду, і за те я вшаную тебе". Другого дня він покликав усїх разом і сказав їм у присутности всїх князїв і слуг народа: „Жадаю від вас, аби ви вибрали менї найлїпший і найсправедливійший із ваших законів". Вони почали розправляти, але слова їх не мали нїякої сили. Тодї король запитав едомського жерця ще раз: „Котрий лїпший закон, ізраїльський чи ізмаїльський?" Жрець відповів: „Закон ізраїльський лїпший". Потім запитав висланця Ізмаїлтян: „Із законів ізраїльського та едомського котрий лїпший?" І відповів Ізмаїлтянин мовлячи: „Ізраїльський закон лїпший". На те король; „Отсе оба ви своїми устами вирекли, що ізраїльський закон лїпший і чистїйший, і тому я вибираю ізраїльський закон, бо се закон Авраама. Всемогучий буде менї на поміч, а срібло й золото, яке ви прирекли менї дати, він дасть менї без клопоту. А ви вертайте до своїх країв у спокою!"

„І від того дня Бог всемогучий усе помагав йому і укріпив його силу. А він приняв обрізане і велїв обрізати своїх слуг, і післав по вченого Ізраїльтянина, який витолкував йому книгу закона і вияснив усї права. І ми до сего дня визнаємо той шановний і правдивий закон най-

святїйшого, якого імени нехай буде хвала на віки! І від того дня, коли наші предки вдали ся під крила маєстату божого, Він понизив перед нами всїх наших ворогів і покорив усї довколичні народи та племена, так що нїхто з них не сміз повстати проти нас, а королї Едомітів та королї Ізмаілтян платять нам дань.

„По тих подїях вступив на трон один із його внуків на ім'я Обадія, муж справедливий і хоробрий. Він відновив правительство, укріпив закон після звичаїв і переказів, побудував доми молитви та доми науки, спровадив богато вчених Ізраілтян, давав їм богато золота й срібла, і вони переклали для нього 24 книги Мішни і Талмуд і весь порядок молитов. Сей король був богобойний, любив закон і заповіди божі. По нім наступив син його Гіскія, по нїм син його Менасе, а потім Ханока, брат Обадії, та Ізаак, його син; потім його син Зебульон, потім того син Менасе, того син Ніссі, того син Менахем, того син Венямин, того син Аарон, а я Йосиф — син того Аарона. Всї ми королївські сини і нїхто чужий не сміє засїдати на престолї наших батьків. Нехай буде воля Того, шо ставить усїх королїв, укріпляти наше королївство в своїм законї і в своїх науках!

„Нарештї що до твойого питаня про розмір нашого краю вздовж і вшир, то знай, що він простяг ся понад рікою недалеко Ґеорґійського (грузинського) моря на схід на 4 місяцї (правдоподібно днї) дороги. Над сею рікою живе 9 численних народів по селах, містах і твердинях, а всї дають менї дань. Відси звертав ся границя до Ґеорґії, і всї мешканцї морського побережа платять менї дань. На південь живе 15 численних і хоробрих народів аж до Баб-аль-Абуаб; живуть вони в горах і в краю Баса і в Табатї аж до константинопольського моря, на протязї двох місяцїв дороги, і всї платять менї дань. А в західній сторонї живе 13 сильних і во-

йовничих народів на побережах константинопольського моря. Відси звертає ся границя на північ аж до великої ріки Яіка; люди живуть там у оселях без мурів, кочуючи по цїлім степу аж до границї Ґанґріна, численні як пісок у морі, і всї платять менї дань, а розмір їх краю обіймає чотири місяцї дороги. Я ж сам живу при устю ріки, і не допускаю Русам, що прибувають кораблями, переправляти ся до тих наро ів, і так само не допускаю, аби їх вороги, що приходять сухою дорогою, переправляли ся в їх край Веду з ними тяжкі війни, бо коли б я допустив їм переправу, вони спустошили би весь край Ізмаіля аж до Баґдаду.

„Далї повідомляю тебе що живу над тою рікою під божою опікою і маю в своїй державі три столицї. В одній із них живе королева зі своїми невістами та евнухами. Ся столиця має в обємі 40 парасанґів (перська міра довжини, відповідна більше менше нашому кільометрови), зі своїми селами та присїлками; тут живуть Ізраільтяни, Ізмаільтяни, христіяни та инші ріжноязичні народи Друга столиця зі своїми приналежностями має вісїм квадратових парасанґів, а в третїй живу я сам з князями, дворянами та слугами Ся столиця не велика, обіймає тілько 3 парасанґи. Посеред неї пливе ріка, і ми живемо в нїй цїлу зиму. А в місяцї Нїзанї (мартї або цвітнї) виїздимо з неї і кождий удаєть ся до своєго поля та саду, які управляє. Бо в нас кожда родина має свою батьківську посїлість і живе в її межах та спішить до неї весело й радісно. Не почуєш там нїякого галасу, не нападе тебе там ворог, і нїхто нї в чім не перешкодить тобі А я з моїми князями та дворянами удаємо ся 20 парасанґів далї, аж до великої ріки Арсан, відки звертаємо ся аж на сам кінець краю.

„Се розмір нашого краю і місця нашого спочинку. Край наш не богатий на дощ, але має много рік богатих рибою, а також богато же-

рел, а земля добра й родюча. Маємо поля, виноградники, роскішні сади й огороди, всї положені над ріками, і в них богато овочевих дерев. Границї мойого краю тягнуть ся на схід 20 парасанґів, 30 на південь, а 40 на захід. Я-ж живу в серединї острова, на якім лежать мої поля, виногради, сади й огороди, що тягнуть ся на північ на 30 парасанґів. На тім острові маю ріки та гарні жерела, і при божій помочи живу спокійно". (Далї пропускаю один уступ чисто теольоґічного характеру).

„В своїм листї згадуєш, що бажаєш бачити моє лице. Я також бажаю собі оглядати твоє благородне обличє, твою достойність, мудрість і великість. Дай Боже, аби справдили ся твої слова, аби я мав щастє обняти тебе і оглядати твоє приязне, миле та благородне обличє! Ти був би моїм вітцем, я твоїм сином. Очи цїлого народа мойого спочивали би на твоїх устах, усї ходили би та виходили відповідно до твоїх слів, і я сам уложив би своє поступуване відповідно до твоєї мудрої ради. Мир безконечний!"

Не вдаючи ся в розбір усїх подробиць сего листу піднесу тілько дещо важнїйше. Поперед усього бачимо з опису центральної части хозарської держави, що її жителїв зовсїм не можна назвати на пів кочовою ордою, хоча нема сумнїву, що під власть тої держави підходили численні кочові орди на північ та на схід від неї. Уступ листу про шукане найлїпшої віри і вибір ізраїльської треба віднести до ряду релїґійних леґенд, що мають під собою історичний підклад, певно значно відмінний від того, що представлено в леґендї. Ся хозарська леґенда знайшла собі відгук на византійськім ґрунтї в часї панованя царя Михаіла, про що читаємо в т. зв. панонській леґендї про житє Константина Солунського ось що: „Прийшли до царя посли від Козарів мовлячи: „Від початку знаємо тілько одного Бога, що єсть над усїми нами, і

тому кланяємо ся на схід, та держимо ся инших своїх соромних обичаїв. Та тепер Євреї намовляють нас приняти їх віру та дїла, а з другого боку Сарацини силують нас до своєї віри, обіцяючи спокій і многі дари і говорячи, що їх віра найлїпша між усїми народами. От тому шлемо до вас шануючи стару приязнь і любов, бо ви, великий народ, маєте своє царство від Бога. Просячи у вас поради ми просимо вас прислати нам мужа книжного, а коли він переспорить Євреїв і Сарацинів, то приймемо вашу віру“[1]). Тому, що по всякій правдоподібности панонська леґенда про житє Константина відома була в південній Руси вже в X. віцї, перед хрещенєм руського народа, а в усякім разї в половинї XI в. належала до улюбленої лєктури інтелїґентних Українців, як се бачимо з одного уступу Сборника кн. Святослава з р. 1076, в якім ся леґенда рекомендуєть ся читачам на рівнї з писанями найпопулярнїйших отців церкви, не подивуємо нїкого допускаючи, що ся хозарська леґенда була головним взірцем південно-руської леґенди про розпитуване вір доконане кн. Володимиром перед його хрещенєм

Не від річи буде тут навести один уступ із книги византійського царя Константина Порфирогенета „De administrando imperio“, який у розд. 37. подає відомости про розселенє руських та инших племен на території теперішньої України, де між иншим читаємо: „Пацінакія (край Печенїгів) віддалена від краю Уців (Половців) та від Хазарії 5 днїв дороги, від Алянїї 6, від Мордії 10, від Руси один день, а від Туркії (Угорщини) 4 дни, нарештї від Болгарії пів дня дороги.“ В дальшім розд. 38 учений Византієць оповідає про прихід Турків (Угрів) до Европи ось що: „Тих Турків було 7. поколїнь,

[1]) Fontes rerum Bohemicarum, t. I, fasc. 2. V Praze 1872, ст. 11.

а князя над собою не мали ніколи ані свойого, ані чужого, лише були між ними воєводи, а перший між тими воєводами називав ся Лебедія. Вони жили разом із Хозарами три роки. помагаючи Хозарам у всіх їх війнах. Отже хаґан, що панував над Хозарами, за їх хоробрість та прихильність дав першому воєводі Турків Лебедії благородну Хозарку за жінку задля його слави хоробрости та знатного роду, аби з ним мала потомство. Але Лебедія припадком не мав потомства від тої Хозарки В тім часі Пацінаки, розпочавши війну з Хозарами, були побиті і мусїли уходити зі своєї землї. Вони перейшли до краю Турків, а коли між Турками й Пацінаками прийшло до війни, військо Турків було побите і роздїлило ся на дві части. Одна часть пішла на схід до границь Персії, де живуть і доси а друга часть зі своїм воєводою Лебедією пішла на захід до околиць названих Ателькузу, в яких тепер живе народ Пацінаків. По якімось часї хаґан хозарський візвав Турків, аби вислали до нього кораблем свойого першого воєводу. Лебедія удав ся наслїдком сего до хаґана Хозарії і запитав про причину, задля якої його покликано. Хаґан відповів йому: „Для того ми покликали тебе, аби тебе як благородного і розумного і вславленого хоробрістю та першого між Турками зробити князем і володарем твойого народа, і аби ти підлягав нашим розказам і нашій зверхности". Сей відповів хаґанови мовлячи: „Високо цїню твою думку про мене і те, що ти вивисшаєш мене понад иніших, і заявляю тоб вдячність, яка за се належить ся Але менї не можливо обняти таку власть над моїм народом, і тому я не можу сповнити твою волю. Є в нас иний воєвода на ім'я Сальмуц, що має сина іменем Арпада. З них котрий, чи сам Сальмуц, чи його син Арпад нехай буде князем і зістає під вашою зверхністю". Задоволений сею відповідю хаґан вислав своїх людий із

Лебедією до Турків. І коли вони розмовили ся про се з Турками, ті волїли зробити князем Арпада, нїж його батька Сальмуца, і зробили се відповідно до звичаю та закона Хозар, обносячи нововибраного князя на щитї. Перед сим Арнадом Турки не мали нїколи нїякого князя, але від того часу і до сего дня потомки Арпада панують над Турками". *) Маємо тут без сумнїву хозарську верзію історичної заґи про початок мадярської королївської династії.

Важний причинок до історії Хозар, не узгляднений проф. Гр им, знаходимо в книзї Константина Порфирогенета „De administrando imperio" в початку розд. 37, де читаємо: „Треба знати що Пацінаки жили первісно над рікою Атель і над рікою Ґеех, сусїдуючи з Мазарами (може помилка зам. Хазарами?) і з т. зв. Уцами. Але перед 50 лїтами Уци змовивши ся з Хозарами, почали спільно війну з Пацінаками, побили їх і вигнали з їх краю, та взяли його в посїданє, в якім держать його й до сего дня згадані Уци. А Пацінаки вийшовши зі свого краю блукали шукаючи місця, де би могли оселити ся. Зайшовши нарештї до краю, який держать тепер, і знайшовши живучих у нїм Турків (Угрів), війною перемогли їх і вигнавши їх, самі засїли там і панують над тим краєм, як сказано, від 55 лїт." (Monumenta Poloniae historica, I, 40—41). Явна суперечність, бо коли від першої війни між Печенїгами та Уцами (Половцями), минуло до його часу 50 лїт, то факт оселеня Печенїгів у краю Турків вийшов би о 5 лїт вчаснїйшим. Тут очевидно зайшла якась помилка, але в усякім разї сам факт важний як дата скріпленя хозарської держави і початку міґрації Угрів, Печенїгів та Половців на захід. Константин Порфирогенет умер у р. 959, значить, коли його книжка була писана коло 950 р., то початок міґрації

*) Monumenta Poloniae historica, т. I, ст. 42—45.

тих народів припав би на остатнє десятилїтє IX. в, на р. 895—900. Ся відомість згоджуєть ся з оповіданєм нашого найстаршого лїтопису, в якім про похід Угрів біля Київа згадано під р. 898. Першу згадку про Печенїгів, яких Ігор наймає для свойого походу на Царгород, знаходимо в нашім лїтописї під р. 942

Так само недокладно та неповно, як характеристика та історія Хозар, представлені у пр. Гр-ого також відносини Хозар до Південної Руси. І тут можна сказати те саме, що ми бачили вже не раз у викладї нашого історика, неповне визисканє жерел, а по троха навіть упередженє що до їх історичної вартости. Ілюстрацією сего твердженя може служити також огляд звісток нашого найстаршого лїтопису про Хозар. Сих звісток зовсїм не богато і пр. Гр-ий не був би потратив богато місця в своїм просторім викладї, коли би замісь богатства біблїоґрафічних вказівок, із яких читач не дізнаєть ся зовсїм нїчого, подав був їх у повнім текстї з науковим визисканєм.

Найдавнїйша звістка про Хозар у нашім найстаршім лїтописї, зовсїм принагідна і поміщена після поетичного оповіданя про Кия Щека та Хорива і після лїтописної записки про розселенє руських та фінських племен. Читаємо там (цитую фотолїтоґрафічне виданє Іпатського тексту, ст. 8—9): „Словеньскꙋ же ꙗзыкꙋ, ꙗко же ркохом, живꙋщю на Дꙋнаи, придоша ѿ Скꙋфь, рекше ѿ Козаръ, рекомии Болгаре, и сѣдоша по Дꙋнаеви, насѣлницѣ Словеномъ бѣша, а по семъ придоша Оугре бѣлии и наслѣдиша землю словѣньскꙋю, прогнавше Волохы, иже бѣша преже приꙗлѣ землю словеньскꙋ. си бо Оугри почаша быти при Раклии цс҃ри, иже ходиша на Хоздроꙗ цс҃рѧ пѣрьскаго“. Се оповіданє, сконструоване очевидно на основі грецького хроноґрафа, важне тим, що дає можність через порівнанє з грецькими жерелами усталити деякі хронольоґічні дати. Війна цїсаря

Іраклїя з Персами, в якій византійський цїсар покликав собі на поміч велике число Угрів (у грецькім текстї Турків), записана в лїтописї Григорія Гамартоля під р. 621. Про прихід Болгар, їх перехід через Дунай та завойоване краю, в якім живуть доси, згадує той сам грецький хронограф під рр. 667—8. Се позволило би нам віднести час пановання Кия та його братів, т. зн. історичний початок полянської держави, на першу половину VII. в.

Друга лїтописна звістка про Хозар міститься також у найстаршій части лїтопису перед першою хронольоґічною датою (852 р.) і не вважаючи на досить велику перерву в лїтописнім текстї (славна лїтописна характеристика вдачі та способу житя руських племен), навязує безпосередно до історичної подїї — смерти трьох київських братів князїв. Читаємо там (op. cit. ст. 12): „По сихъ же лѣтехъ, по смрти братиа сеа быша [Поляне] обидимы Деревляны и инѣми околными. и наидоша ıа Козаре, сѣдящаıа в лѣсѣхъ на горахъ. и рекоша Козарѣ: „Платите намъ дань!“ здумавши же Поляне, и вдаша ѿ дыма мечь. и несоша Козарѣ къ князю своему и къ старѣишинамъ своим и рѣша имъ: „Се налѣзохомъ дань нову“ они же рѣша имъ: „Ѿ куду?“ они же рѣша имъ: „В лѣсѣ на горах над рѣкою Днѣпрьскою“. онї же рекоша: „Что суть вдалѣ?“ они же показаша мечь. и рѣша старцѣ козарьстїи: „Не добра дань, княже! мы доискахом ся оружьемь одиноıа страны, рѣкше саблями, а сихъ оружье обоюду остро, рекше мечи. сии имуть имати и на нас дань, и на инѣхъ странахъ“. се же събысть ся все, не ѿ своеıа [бо] воля рекоша, но ѿ бжıа изволѣниıа. ıако и при фараонѣ црои егупетьстемь, егда приведоша Моисѣıа пред фараона, и рекоша старци фараони: „Сии хощеть смирити область егупетьску“. ıако же и бысть, погибоша [бо] Егуптянѣ ѿ Моисѣıа. та пѣрвѣе вѣша работающе имъ. тако и си пѣрвѣе владѣша, а послѣдѣ самѣми владѣют. ıако же и

бысть: володѣють бо Козары рꙋсьстии кнѧзи и до днешнѧго дїе".

Се оповіданє належить до ряду поетичних традицій київської землї і являєть ся о стілько одиноким у своїм родї, що згадує про дань мечами, якої нїде й нїколи не складали піддані народи своїм володарям. Ся традиція має очевидно символїчне значінє і могла бути зложена не швидше часів Святослава, коли Русь побідила Хозар, але також не о много пізнїйше, бо скільки відомо, анї Святославів син Володимир, анї пізнїйші руські князї не одержували нїякої дани від Хозар. Значить, ся поетична традиція має лїтературний, а не історичний характер. На иншім місцї подаю її в рестітуованій віршовій формі.

Перша датована лїтописна звістка про Хозар містить ся під р. 859, де читаємо (op. cit. ст. 14): „И Козаре *) имахꙋть [дань] на Полѧнех и на Сѣверехъ и на Вѧтичихъ, имахꙋ по бѣлѣи вѣверицѣ тако ѿ дыма". Сю відомість нема потреби вважати комбінацією пізнїйшого редактора лїтопису, а єсть підстава вважати давньою, може навіть сучасною запискою, яка потверджуєть ся тим, що сказано далї під р 884 (op. cit. ст. 17), де читаємо: „Іде **) Ѡлегъ на Сѣвѧры, и побѣди Сѣверы, и възложи на нихъ дань легъкꙋ, и не дасть имъ Козаромъ дани даꙗти, рекъ: „Азъ имъ противенъ, а вамъ нечемꙋ". Далї за сим під р. 885 читаємо другу подібну звістку: „Посла Ѡлегъ к Радимичем ркѧ: „Комꙋ дань даєте?" ѡни же рѣша: „Козаром". и рече имъ Ѡлегъ: „Не даваите Козаромъ, но мнѣ даваите!" и вдаша Ѡлгови по шелѧгꙋ, ꙗко же и Козаромъ даѧхꙋ. и бѣ ѡбладаѧ Ѡлегъ Дереклѧны, Полѧми, Радимичи, а съ Оуличи и Тиверьци имѣꙗше рать". Сї дві записки, в яких історичности нема причини сумнївати ся, показують нам ступневе розширенє руської держави через

*) Рки. „на Козарех" **) Рки. первісно було W, потім поправлено поперек сеї букви І.

приєднуване ріжних племен, що йшло рівнобіжно з їх освободженєм від хозарської зверхности. Ся зверхність зрештою, як бачимо, була зовсїм не утяжлива, бо виносила у Радимичів лише шеляг від „диму“ (замешканої хати, в якій звичайно раз у раз горів огонь, і з якої курив ся дим).

Дальшу відомість про Хозар маємо в нашім лїтописї майже 80 лїт пізнїйше під р. 964 (op. cit. ст. 48), де після поетичної характеристики Святослава в його молодім віцї містить ся коротка лїтописна записка: „И иде [scil. Святослав] на Оки ръки и на Волгу, и налѣзе Вятичи, и рече имъ: „Кому дань даете?“ Они же рекоша: „Козаром по шелягу ѿ рала даем“. Ся записка виглядає як недокінчений дублєт записки про похід Олега на Радимичів під р. 885, при чім одначе являєть ся одна характерна ріжниця, що замість давнїйшої дани вивірками чи кунами тут являєть ся хоч мінїмальна, а все таки грошева дань по шелягу від рала. Грошева дань являєть ся також у слїдуючій зараз записцї, під р. 965 (op. cit. ст. 48), де читаємо: „Иде Сѵѧтославъ на Козары. слышавше же Козаре изыдоша противѣ съ княземъ своимъ каганомъ. и съступиша ся битъ, и бывши брани межи ими, одолѣ Сѵѧтославъ Козаром, и городъ ихъ Бѣлу вежю взя. и Ясы побѣди и Касогы, и приде къ Кыеву“. Беручи докладно сю відомість, у якої історичности також нема потреби сумнївати ся, можемо сказати що се був один із звичайних, більше грабівницьких, нїж завойовних походів, у якім Святослав після короткої битви здобув одно місто хозарське Саркель; з оповіданя лїтопису не можна догадувати ся, аби він зруйнував його. Про дальший похід на Ясів та Касогів сказано ще менше, значить, Святослав здобув там іще менше користи, і певно не зробив нїяких змін у державнім порядку тих народів.

Супроти сего не зайвим буде навести те, що говорить пр. Гр. про напад Святослава на

Хозар та його наслїдки (Історія України-Руси, т. І., ст. 409—10.), „Далеко тяжшим, майже смертельним ударом був похід Святослава для хозарської держави, що слабла й хилила ся до упадку вже протягом двох столїть. Лїтопись каже, що Святослав узяв Білу вежу (Саркель), важну кріпость на шиї між Волгою й Доном. Хаукаль оповідає, що Русь пограбувала тодї Ітиль і Семендер, богате хозарське місто на березї Каспійського моря. Разом з тим цїла хозарська держава від краю до краю була зовсїм спустошена. Тим властиво й закінчило ся істнованє колись сильної хозарської держави". Не можу сконтролювати, чи слова про спустошенє цїлої хозарської держави невеличким корпусом війська протягом кількох місяців або може лише кількох тижнїв, узяті нашим істориком із арабського жерела, чи може вони тілько його власна комбінація; в усякім разї як на історичний факт вони зовсїм неможливі. Що похід Святослава не зробив кінця хозарській державі, можна бачити хоч би з того, що звістки про неї в византійських жерелах сягають аж до XV. в. і що в першій половинї X. в. там повстало христіянське епіскопство, яке було наслїдком місії з Цзргорода і стояло під зверхністю корсунських епіскопів.

Писано 10—16 мая 1912

Передрук із „Дїла" чч. 114—116 із мая 1612 р.

IV. Брунон із Квербурґа,
гість Володимира Великого в 1007 р.

Сучасних і зовсім певних жерел до історії панованя Володимира, просвітителя Руси, так мало, що кожде з них, хоч би й як мале та скупе на відомости, заслугує на пильну увагу історика, який хоче вникнути в духа та події тих часів і внести промінь історичного світла в темряву догадок та комбінацій. До таких жерел належить без сумніву лист нїмецького місіонаря Брунона з Квербурґа, який при кінці X в. одержавши освіту в Маґдебурзї, пішки удав ся до Риму, де ставши монахом із рук папи Сільвестра II. одержав посвячене та епіскопське pallium з призначенєм на місіонарську роботу до Польщі. В р. 1004 він вернув із Риму до Нїмеччини з наміром удати ся зараз до Польщі, але задля війни, яка тим часом вибухла між нїмецьким цїсарем Генріхом II. і польським королем Болеславом Хоробрим не міг вирушити на ту місію, і пробув довший час у Маґдебурзї, де місцевий митрополїт висвятив його на епіскопа. Цїсар рад був задержати його в своїм краю, раз тому, що він був посвоячений із ним, а головно задля його науки та здібности. Але Брунон не видержав на місцї, і потайно виїхав на Угорщину, де знайшов принятє у короля Стефана. Коли до того короля прибув висланий нїмецьким цїсарем епіскоп із Авґсбурґа, і здибав ся тут із Бруноном, сей довідав ся від цї

сарського посла, що цїсар дуже затурбований його відїздом і рад би бачити його в рідним краю на услугах нїмецької церкви. Брунон відповів епіскопови, що хоч як він обовязаний до вірности цїсареви, якого шанує як свого світського володаря, про те він не може вволити його волю, бо воля його найвисшого володаря, святого Петра, накладає на нього инші обовязки.

В грудні 1007 р. Брунон виїхав із Угорщини з послами київського князя Володимира і удав ся з ними до Київа. Володимир приняв його радо і гостив у себе цїлий місяць. Довше не хотїв Брунон пробути в Київі заявляючи князеви, що він поклав собі заповіт проповідати христіянство Печенїгам, найдикійшим і найжорстокійшим із усїх язичників. Князь виясняв йому всї трудности такої місії і висловив побоюване, що він анї одної душі не наверне на Христову віру, а за те сам на певно понесе люту смерть. Але упімненя князя були даремні. Брунон настояв на своїм намірі. Коли вірити його оповіданю, князь Володимир мав у снї обяву від Бога, аби не спротивляв ся далї бажаню святого мужа, і супроводив його до границї Печенїгів.

Далї буде подане оповіданє Брунона його власними словами, перекладеними з латинської на нашу мову, а тут скажу тілько, що Брунон пробув між Печенїгами 5 місяцїв, що його місія між ними мала невеличкий успіх, але все таки він признав відповіднїйшим не продовжати її, тілько з Київа удав ся до Польщі, аби здїйснити свій давнїйший намір, за слїдом св. Войтїха ширити христіянство між славянськими Прусами. Не вважаючи на те, що між польським королем і нїмецьким цїсарем вела ся війна, король Болеслав приняв Брунона дуже добре, і сей уважав своїм обовязком, у своїм листї до цїсаря стати в оборонї польського короля і вка-

зати цїсарю потребу дружнїх відносин до нього. З Польщі вислав Брунон кількох своїх товаришів через море до Швеції, де вони навернули на христіянство короля Оляфа, 1000 знатнїйших Шведів і 7 осель у шведському краю. Сам Брунон бажав як найшвидше удати ся до Прусів, до чого король обіцяв йому достарчити фондів і всякої підмоги. Хоча війна спричинила те, що король не додержав своєї обіцянки, про те Брунон не покинув свойого наміру, бажаючи як найскорше впорати ся з Прусами, аби потім узяти ся до навернення Лютичів. Його подорож до Прусів скінчила ся дуже нещасливо. Кілька місяцїв по написаню низше наведеного листу до цїсаря Генріха II. його постигда мученицька смерть. Хоча Пруси були глухі на його проповідь, він зі своїми 18 товаришами Німцями йшов усе далї та далї в глуб краю, поки 14. лютого 1009 р. їм усїм не повтинано голови.

Отсе головні дані з житя того нїмецького місіонаря, якого лист до цїсаря Генріха II. із зими 1008 р. подає декілька важних і з живої дїйсности схоплених подробиць із другої половини панованя князя Володимира В. На се жерело доси на мою думку звернено менше уваги, як воно заслугує на се. Проф. Грушевський у своїй „Історії України Руси“ т.І. ст. 209 пише „Окрім кріпостей для оборони границї служили лїнії валів. Звісний місіонар Брунон, бувши в Київі за Володимира, оповідає як самовидець, що Володимир окружив Київ від Печенїгів „дуже міцною й довгою огорожею“. Сю огорожу з проробленими в нїй воротами бачив Брунон десь коло Стугни, і дїйсно ми маємо й тепер понад Стугною аж три лїнії валів.“ Отсей уступ „Історії“ пр. Груш. о стілько недокладний, що в ньому не подано дати, коли Брунон був у Київі, натомість сказано безпідставно, що Володимир окружив Київ огорожею, коли тим часом Брунон оповідає, що до огорожі з Київа треба було їхати

два дни. Про Стугну у Брунона нема нїякої згадки, за те „огорожу“ зрозумів наш історик зовсїм хибно як вали й рови, бо така огорожа в степу без сторожі не була би нїякою перепоною для ворогів. Із оповіданя Брунона видно виразно, що се була дїйсна деревляна огорожа (sepe), себто частокіл. Супроти сего вважаю не зайвим подати тут у перекладї на нашу мову повний текст сего листу. Сей текст опублїкував у перве російський учений Ґільфердінґ окремою брошурою в Москві 1856, з якої 1858 р. його передрукував нїмецький історик Вільгельм Ґізебрехт у другім томі своєї „Geschichte der deutschen Kaiserzeit“ ст. 600—604, якою я користую ся для отсеї своєї статї. Текст Ґільфердінґа списаний із досить пізного нїмецько-латинського рукопису, зладженого первісно в Касселї якимось Уффенбахом у р. 1716, і який тепер містить ся в мійській бібліотецї в Гамбургї (Historica Nr. 321). В текстї рукопису досить богато помилок, які переважно перейшли також у друкований текст російського вченого і були, хоч і не всї, поправлені нїмецьким.

Ось переклад сего листу:

„Мужеви церкви, побожному королеви Генріхови Брунон — що, як на все бідний! — бажає всего, що годить ся королеви і що подобаєть ся всевидящому Богу. Сумнїваю ся, чи знав побожний король, що нема на землї нїкого живучого, хто би більше любив Ваше спасенїе о Господї і хто би більше бажав Вашої слави на сьому світї, так повнім трудів. Ваш брат, найлюбійший епіскоп Брунон, коли я пробував в угорській земли, сказав менї, що Ви, королю, дуже турбуєте ся моїм поводженєм, і дуже боїте ся надто, аби я не захотїв пропасти. Се я може й учинив би, як би не спиняв мене той сам, що й тепер спиняє, ласкавий Бог і мій найсвятїйший володар Петро. Нехай нагородить Тобі Бог усїх живучих на земли, що

як вельможний король, який має дбати майже про весь світ, Ти вважав відповідним потурбувати ся в імени Господнїм про мене, Твойого найменшого слугу, аби я не пропав. Дякую Богу, що Ти, королю, кермуючи ся мудрістю, яку Тобі Бог дав, докладаєш стараня, аби бути добрим і католицьким володарем, а також, що не менше потрібно, бути побожним і зручним візником святої церкви. Так само й ми — хоч бідні, кілько нас тут, але Твої, — аби не тратити марно сего житя і не стати голими в день смерти, прикладаємо старань, о скілько надихає нас милосерде святого духа, трудити ся, працювати відповідно до тих слів блаженного Павла: „Не чиню душі своєї цїзнїйшою, як себе“. Отож що до мене самого, не роблю нїчого, тілько лихо; що-ж до Господа, то Він, коли схоче, скорійше одним словом усе зробить добре.

„Дїла Господнї відкривати та визнавати — почесна річ, а особливо перед Вами я не повинен мовчати, за якого святою намовою я став епіскопом і висланий святим Петром несу євангелїв язичникам. Отсе вже цїлий рік сповнив свої днї та місяцї, від коли довго й дармо просидївши в Угорщинї ми покинули сей край і добрали ся до найжорстокійших із усїх язичників Печенїгів (Pezenegos). Князь Русів, великий своїм царством і богацтвами, держав мене місяць у себе проти моєї волї, буцїм то я добровільно хотїв сам себе погубити, і переконував мене, аби я не йшов до того безрозумного народа (inrationabilem gentem), де не знайду нїякої користи для душ, але хиба для себе смерть і то найганебнїйшу. Та коли не міг відмовити мене, і про мене недостойного перелякав його якийсь привид (visio), сам зі своїм військом відпровадив мене два дни дороги до крайньої границї своєї держави, яку проти кочовника ворога обгородив з усїх боків дуже міцним і довгим частоколом (sepe). Коли ми доїхали до границї його кра-

ю, ми зупинили ся перед брамою. Тодї він із'сїв із коня на землю, а коли я з товаришами пішов наперед він зі своїми воєводами пішов за нами, доки ми не дійшли до брами. Він сам зупинив ся на однім горбі (colle, може могилї), а ми стали на другім горбі. Взявши хрест у руки я нїс його співаючи святий вірш (nobile carmen): „Petre, amas me? Pasce oves meas!“[1]) Коли ми скінчили антіфони, князь прислав до нас свойого воєводу, який сказав нам отсї слова: „Допровадив я тебе сюди, де кінчить ся наша земля, а починаєть ся ворожа. Богом молю тебе, аби ти не тратив даремно житя на мою неславу! Знаю, що завтра перед третьою годиною тебе без нїякої причини жде гірка смерть“.

Я відповів йому: „Нехай Бог отворить тобі рай, так як ти отворив нам вхід до язичників!“. Що маю казати більше? Три дни йшли ми і нїхто не напастував нас. Третього дня, се було 6. лютого, три рази, рано, в полудне й вечером усїх нас із похиленими шиями водили під мечі, аби нас повбивати і всї три рази від нападаючих на нас ворогів — так допустив Господь і проводир наш св. Петро — чудесним знаком вийшли ми без образи. В неділю прийшли ми до більшого народа, і нам дали примiщенє, поки кінні гонцї не скликали весь народ на збір. Отож о девятій під полудне покликано нас на раду, бючи батогами нас і коний. Нас зустріла незлїчена юрба з кровавими очима, і підняла страшенний вереск Тисячі сокир, тисячі мечів підняло ся понад наші голови, грозячи напруго повбивати нас. Томили нас аж до ночи, самі між собою в незгодї, поки старшини того народа не вирвали нас силою з їх рук, і почувши наше оповіданє не зрозуміли, що для добра прийшли ми до їх краю.

„От так із волї чудотворного Бога і пре-

---

[1]) Властиво евангельскі слова.

святого Петра прожили ми серед сего народа 5 місяців, обійшли 3 округи, а четвертого не торкали ся, але з нього прийшли до нас посланці від знатнїйших між ними. Несповна 30 душ обернувши на христіянство, пальцем божим ми зробили між ними мир, якого, як вони самі говорили, нїхто крім нас не міг би зробити „Сей мир — мовили вони до мене — зроблений тобою. Коли правда те, що ти навчаєш, ми всї радо зробимо ся христіянами. Коли той князь Русів буде хитний у вірі, мусимо ждати тілько війни від нього, а не від христіянства".

„З тою заявою прийшов я до князя Русів, який задоволений Бога ради дав закладника свойого сина, а я посвятив одного з наших на епіскопа, який разом із тим князївським сином пішов до краю Печенїгів. Отак для більшої слави та хвали Спасителя Бога дійшов христіянський закон до народа найгіршого з усїх язичників, які живуть на земли. Я ж тепер звертаю ся до Прусів, де стане ся те, що має стати ся, де зробить і тепер той, що все зробив, милостивий Бог і зверхник мій пресвятий Петро. Чув я також про Чорних Угрів, до яких власне пішло перше посольство від святого Петра, яке нїколи не ходить на дармо, хоча наші — Боже їм прости! — за якийсь великий гріх послїпли. Ті Чорні Угри всї навернули ся на христіянство. Все те одна слава Бога і святого Петра. Що до мене, не маю нїчого крім гріхів, і тілько те одно страчене добро, коли милосерний Бог для себе не зробить, не помножить і не додасть нам його задля крови святих, а особливо тих, що пролили її на землю в нашім віці.

„Пане мій! Все добре, що зробив ти для мене, Бог відплатить тобі в день воскресеня праведних, особливо-ж те, що турбуєш ся мною. Щоб я з молодечого нерозуму не вдав ся в світські дїла і не покинув духовних, се, здаєть ся, при моїм відході сердило тебе. Се було при-

чиною також, що ти в моїй неприсутности перед твоїми найблизшими вельможами висміяв мене й деякі мої смішні поступки. Отсї три річи — любов і гнїв і насміх — нїколи не звертав би ти на мене, як би ти не любив мене, і певно нїколи не почув би ти ненависти до того, що в менї видало ся тобі злим. Говорю се для твоєї потїхи, і коли воля благого Бога та причина святого Петра, я не хочу згинути. Хоч і кілько в мене зла та погані, хочу бути добрим з божого дару і молю ся Богу: „Всемогучий і милосерний Боже, направ мої давнї прогріхи і дай королеви, щоб йому нїколи не вмирали добрі дїла, та щоб він день у день робив ся лїпшим королем!“

„Та нехай же вільно буде менї без твоєї образи сказати тобі ось що: „Чи добре переслїдувати христіянина, а водити приязнь із поганським народом? Що за союз Христа з Беліалем, яке порівнанє світла з пітьмою? Як погодять ся Сварож (в лат. текстї Zuarasi) або діявол із вашим і нашим провідником святих Маврікієм? Яким чолом зійдуть ся святі списи і чортівські хоругви, що пасуть ся людською кровю? Чи не вважаєш, королю, гріхом сего, коли христіянську голову — сором сказати! — вбивають під прапором злих духів? Чи не лїпше мати вірним собі такого чоловіка, при якого помочи й порадї міг би ти побирати дань і провадити христіянїзацію поганського народа? О, як-же бажав би я, щоб ти з ворога зробив ся союзником того, про кого говорю, короля Болеслава! Відповіси може: „Хочу!“ Отже окажи милосердє, відложи жорстокість! Коли хочеш мати вірного, перестань переслїдувати! Коли хочеш мати войовника, зроби йому добро, аби був тобі рад. Бережи ся, королю, коли хочеш усе робити силою, а нїколи милосердєм, яке любить сам Добрий, аби часом не розсердив ся Ісус, який тепер помагає тобі. Не сперечаю ся

з королем; нехай буде, що хоче Бог і що хочеш ти! Та чи не лїпше воювати з поганами за християнство, нїж насилувати християн для світової слави? Певно, чоловік міркує, а Бог порядкує. Та чи-ж не з поганами й християнами вступив у силї свойого панованя король на сю землю, і чи-ж не охороняють її св. Петро, якого підвладною вона признає себе, і св. мученик Войтїх? Коли-б вони не хотїли допомагати їй, то певно не спочивали би в нїй ті святі, що пролили на нїй свою кров і в нїй під страхом божим роблять многі чудеса, ті 5 мучеників убитих тут? Мій пане! ти не мягкий володар, що було би шкідливе, але справедливий і енергічний правитель, що дуже добре; та одного лише треба би ще, аби ти був милосерний, і не все лише силою, але також милосердєм приєднував собі народ. Тодї не мав би ти війни анї з одного боку, так як тепер маєш її з трьох боків.

„Та що менї до сего? Нехай відає про се постійний у добрі та справедливости король, нехай відають його мудрі дорадники, єпіскопи, ґрафи та воєводи! Що-ж тикаєть ся моєї й божої справи, скажу одно й друге, а до сих більше не додам нїчого. Два великі лиха, які стали ся Богу та його войовникови Петрови від неотесаних поган, повинна близько відчути також ваша церков. Поперед усього король Болеслав, який дуже ласкаво хотїв силами душі й тїла допомогти менї до наверненя Прусів і готов був для сеї цїли не пожалувати нїяких гроший, тепер перешкоджений війною, яку премудрий цїсар уважав потрібним видати йому; допомогти менї до проповіди евангелія у нього нема анї сил, анї охоти. Натомість хоча Лютичі язичники і кланяють ся ідолам, Бог не поклав цїсарю на серце на користь християнства піти проти таких ворогів славною війною. Чи-ж не була би се велика слава і велика користь для цїсаря збільшити цер-

ков і здобути апостольське імя перед Богом, потрудити ся, аби погани вихрестили ся і дати їм мир при помочи христіян? Але в тім лежить корінь лиха, що цїсар не вірить Болеславови, а сей не вірить сердитому цїсареви. Горе нашим нещасним часам! Після святого цїсаря, великого Константина, після взірця релїґійности, великого Кароля теперішнїй цїсар переслїдує христіянина, а нема його до того, аби навернути поган. Подумай, королю, що коли даси спокій христіянам, а почнеш задля христіянства воювати з поганами, буде тобі в остатнїй день радість, коли всїх лишивши, станеш перед обличєм Найвисшого з тим меншим болем і з тим більшою радістю, чим більше добро ти спомянеш учинене за житя. Не лякай ся того, королю, аби релїґійний муж (scil. польський король), споминаючи зазнане від тебе лихо, лучив ся з поганами. Тілько не шукайте неможливого! Зрештою яким способом хоче наш цїсар, аби Болеслав тут забезпечив йому те, що йому на віки не простить ся? Аби завсїгди допомагав вам як найпильнїйше в поборюваню поган і увсїх справах служив добровільно? О скілько-ж добра для збереженя христіянства і наверненя поган можна би осягнути, коли би так само як Мєшко, отець теперішнього короля, мав дружбу з покійним цїсарем, так само й ти, наш цїсарю, на якім спочиває одинока надїя світа, злучив ся з його сином Болеславом!

„Тим часом не утаю перед тобою, що я як епіскоп вислав декількох наших під проводом преподобного монаха Родберта, знайомого тобі, за море проповідати євангелїв Шведам. Як оповіли по правдї прислані відтам посли, він охрестив самого короля Шведів, якого жінка вже перед тим була христіянкою. З королем незабаром доступили сеї самої ласки божої 1000 мужів і сїм осель. Инші обурені тим, заходили ся повбивати їх, і тілько дали їм час, надїючи ся,

що всї з епіскопом вийдуть із краю. Вислано послів відси, що мають припильнувати їх поводженя та повороту. Коли вернуть, слуга ваш постараєть ся на певно донести вам по правдї все, що вони розповідять, як свойому королю, що допоміг менї просвітити ся євангелієм.

„Що ж більше? Знайте, і свідок менї Христос, де тілько можу, як найвірнїйше служу вашій і нашій справі, і хоч не вмію молити ся перед обличєм Господа, не перестану гавкати (latrare), аби Бог благословив вас своєю ласкою і щоб у всякім дїлї допомагала вам прихильність св Петра. Ви-ж о скілько можете радою чи підмогою причинити ся до наверненя Лютичів та Прусів, як годить ся побожному королю та надії світа, не занедбуйте труду! Для наверненя твердих серць тих поган під подувом духа святого мусить тепер почати ся моя праця, і всї мої з'усиля та змаганя приложу до неї при помочи св. Петра. Будь здоров, королю! Жий правдою для Бога, памятаючи про добрі дїла! Умри в старости, ситий лїт і чеснот!“

Хоч і як не богато написав Брунон про Володимира та Печенїгів, то все таки з його оповіданя, якому не маємо підстави не вірити, можна видобути деякі цїкаві історичні відомости. І так дізнаємо ся від нього, що в р. 1007 було руське посольство в Угоршинї у короля Стефана, яке того-ж року під зиму вернуло до Київа. Пробувши місяць у Київі при дворі Володимира Брунон ледви випросив ся у нього, аби пустив його до Печенїгів. Між Русинами Брунон не розвивав і не думав розвивати нїякої місійної дїяльности, очевидно вважаючи їх за христіян. Що до Печенїгів дізнаємо ся від Брунона, що їх не тілько в західній Европі, спеціяльно в Угоршинї, вважали найзавзятїйшими і найжорстокійшими язичниками, але такими-ж очевидно вважав їх також Володимир, який не надїяв ся нїякого успіху від місії Брунона та його товаришів, нї-

мецьких монахів, і віщував їм скору мученицьку смерть. Про місце осїдку тих Печенїгів, до яких удав ся Брунон, можна сказати на певно, що воно було на правім березї Днїпра на південь від Київа, віддалене від нього на два дни кінної дороги, значить десь понизше Канева. Граница між степом, де кочували орди Печенїгів, і руськими оселями, була правдоподібно на всїм її протязї, т. в. від Днїпра аж до Бога обставлена високим частоколом, у якім на досить далеких відступах, правдоподібно на шляхах, були побудовані брами, правдоподібно з відповідними укріпленями, в яких мусїла стояти військова сторожа, призначена для береженя огорожі. Пробуваючи 5 місяцїв у краю Печенїгів Брунон стрічав там окрім мандруючих та кочуючих ватаг також густїйше заселені місця, в яких була досить вироблена громадська орґанїзація, але не було нїде одного володаря. За той час Брунон успів обійти оселї трьох печенїжських племен і дізнав ся ще про четверте, що може жило за Днїпром, із якого до нього прийшли посли. Найважнїйші явища суспільного характеру, які зазначив Брунон у побутї Печенїгів, се збір або віче цїлого народа, а властивійше цїлого племени, скликане при надзвичайній нагодї через умисних гонцїв. Друге важне явище, се досить виразно зазначена ріжниця між юрбою, т. в. масою печенїжського племени, яка нїчого не хоче чути про христіянських місіонарів і готова вимордувати їх, і досить значною верствою старших та знатнїйших, які мали змогу не тілько своїми словами вдержати юрбу від вимордуваня місіонарів, але здужали навіть силою вивести їх із розлюченої юрби. Між тими старшими знайшли ся очевидно також прихильники христіянства, а навіть такі далекозорі полїтики, які перед Бруноном висловляли свій погляд, що Печенїги держачи ся поганства можуть надїяти ся тілько війни з боку сусїдів христіян, а могли би надїяти ся мира

тілько тодї, коли би й самі вони приняли христіянство і коли би також руський князь не вагав ся в своїх христіянських переконанях. Чи чув Брунон такі слова від печенїжських старшин, чи може се лише тілько його власна комбінація, виведена в відносин на Руси, які він пізнав і про які не хотїв говорити докладнїйше, в усякім разї се невеличка тїнь, яка з його оповіданя паде на правовірність Володимира і на постійність його христіянських переконань.

Місія Брунона до Печенїгів мала один справдї полїтичний наслїдок, невідомий із жадних инших жерел, а власне той, що наслїдком знайомости з христіянськими місіонарами Печенїги забажали завести мирові зносини з Володимиром, які могли скінчити ся їх приступленєм до христіянства. Володимир до тої міри признав важність сего почину, що не завагав ся вислати свойого власного сина — невідомо, котрого, мабуть одного з тих неправесних, яких імена не дійшли до нас — як закладника до Печенїгів. Чим скінчила ся та проба мирних зносин між Русю й Печенїгами, невідомо.

З дальшої части листу Брунона до цїсаря Генриха II. важно лише зазначити згадку про те, що поганські ще в ту пору Лютичі чтили бога Сварожа (Zuarosi), про якого згадує також Тітмар Мерзебурський.

Писано 23 – 28. червня 1912.

V. Придунайські Скити в IV--XII вв.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Скитське племя, яке описав Геродот, щезає з історичної арени при кінці другого віку христіянської ери. В „Історії України-Руси“ М. Грушевського (т. I. ст. 96) читаємо про се: „Скитська держава зацїлїла була ще в східній Таврії; в кінці II. в. вона впала в боротьбі з Мітрідатом VI., покликаним Херсонесцями на поміч проти сих Скитів. Страбон каже, що сей край і сусїднї землї на північ від Перекопа до Днїпра звали ся Малою Скитією. В оповіданях Овідія в околицях Дунаю поруч із Сарматами виступають теж Скити, і Страбон каже, що на Дунаю теж була Мала Скитія; довго по тім ся назва прикладала ся до теперішньої Добруджі.“

Ся остатня половина реченя о стілько недокладна, що не сказано, як довго вживала ся та назва і чи справдї прикладала ся тілько до тої дельти Дунаю, що тепер називаєть ся Добруджею. В книзї проф. Грушевського се остатня згадка про Скитів, і читач може думати, що пізнїйші жерела зовсїм уже не згадують про них. Тимчасом у пізнїйших жерелах стрічаємо досить богато згадок про Скитів, стрічаємо характерні факти з їх історії, з яких можемо виробити собі досить докладне понятє про їх історичну судьбу, розселенє та племенну приналежність.

1. Свідоцтва Ґеорґія Гамартоля з рр. 251—591.

Не вдаючи ся в вичерпуючий дослїд усего того, що стрічаємо про придунайських Скитів у ріжнородних жерелах III—VI. вв., обмежу ся тут на тих скупих свідоцтвах, які подає про них византійський монах Ґеорґій Гамартоль [1]), починаючи р. 251. Читаємо в нього: „Після Ґалля царював Декій 2 роки і згинув разом зі своїми дїтьми від Скитів, закладників Ґалля; їх усїх утоплено в болотї, і вони приняли достойну кару за свою дикість, так що анї части їх тіл не знайдено.“ (Ст. 359—360).

Далї минає більше як 100 лїт без нїякої згадки про Скитів, аж під р. 379 стрічаємо відомість, що вибраний византійським царем Ґраціян д. 19. сїчня того-ж року вирушив із Еспанії, аби воювати зі Скитами, але дійшов тілько до Риму. (Ст. 462).

І знов минає більше як 100 лїт, поки зустрінемо згадку про Скитів. Під р. 513 читаємо, що Тракієць Віталїян зібравши Скитів і Мізійців підійшов аж під царгородську пристань грабуючи. Проти нього виплинув з фльотою начальник Марін і при помочи медійського огню, який при божій помочи приготовив фільософ Прокль, спалив кораблї варварів. (Ст. 517).

Дальшу відомість про Скитів стрічаємо під р. 591, у якім Пріск, мурин царя Маврикія, побідив Скитів невідомо де. (Ст. 556).

І знов минає більше як 100 лїт, поки нам у византійськім лїтописї зустрінеть ся принагідна згадка про Скитів під р. 711. Оповідаєть ся там, як самозванець Філїпік, син византійського патриція Никифора, повстав проти царя Юстінїяна II.,

---

[1]) Ученыя Записки втораго отдѣленія Императорской Академіи Наукъ. Книга VI. СПбургъ 1861. Хронографъ Георгія Амартола, изд. Э. Г. фонъ Муральтомъ 1859.

який опущений своїми дістав ся в руки самозванця, а сей велїв відтяти йому голову і вислав її до Скитів. (Ст. 624). Що могла значити така посилка, лїтописець не поясняє. Більше фактичних відомостий у тій лїтописній компіляції не знаходимо, але вже ті розрізнені звістки показують, що Скити на протязї тих столїть не перестали існувати і бути ворогами, отже також незалежними сусїдами византійської імперії.

2. Два Скити-герої 919 і 939 рр.

Отсе невеличке оповіданє беру з мадярського історика Антона Бонфінїя [1]), який зачерпнув його невідомо з яких жерел. Для його поясненя треба нагадати факт, що під кінець IX. в. Мадяри (Угри) прибули з за Волги на Південну Русь, а відси на Подунавє, до давньої Мезії. В р. 892 нїмецький цїсар Арнульф покликав їх на поміч проти моравського князя Святополка, і протягом 4-ох неділ вони розбили державу Святополка, та за те на протяг майже цїлого столїтя зробили ся страшним бичем західної Европи та її цівілїзації, ненастанними нападами руйнуючи села та міста північної Італії, Нїмеччини і навіть Франції, бо іноді доходили майже аж до берегів Атлянтійського океана. Про один такий напад оповідає Бонфінїй ось що: „Після одного пораженя, в якім від нїмецьких мечів згибло коло 3000 Мадяр, решта їх вернувши до дому сидїла спокійно мало що не 16 лїт. Не можучи видержати так довгого спокою і чуючи в собі покликанє бути бичем народів, вони облягли місто Авґусту в Швабії. На розказ цїсаря Конрада I на підмогу місту прибув Урбан з нїмецьким та італїйським військом, яке обступило Угрів при облозї так, що вони з облягачів зробили ся обляженими З одного

[1]) Antonii Bonfinii Rerum Hungaricarum decades quinque. Posonii, anno MDCCXLIV. Ст. 123—4.

боку їх спиняла ріка, що розлила ся від повені, а з другого ворожі війська Алєманів та Італійців, так що для втеки не було ніякого виходу. Друге угорське військо сидїло сховане в лїсї недалеко міста Авґусти і не могло винайти способу допомогти своїм. Було їх 40.000. Чуючи, що їх товаришів по части вбивають, по части розпинають на хрестах, а по части беруть у неволю, рішили відступити від обох військ, а за те вдарили на військо Конрада, що доходило до Рену. З того війська взяли в неволю стілько людий, скілько могло вистарчити на відкуплене та визволене їх товаришів, узятих у полон. Ся їх надїя справдила ся, бо тих, що взято в полон і не повбивано, Нїмцї випустили на волю в заміну за своїх бранців.

Із тих, що були вбиті, оповідають про геройський учинок Лєгеля, що разом із Бульхом узятий до неволї був приведений перед Конрада. Коли цїсар запитав їх, чому так завзято нападають христіян Лєгель відповів:

— Ми местники людських злочинів і призначені вам Богом на кару. Коли би ми перестали переслїдувати вас, то Бог розгнївав би ся на нас і ви побідили та повбивали би нас.

Цїсар подивляючи сю відповідь предложив йому, що сповнить одно його бажане перед його смертю. Лєгель попросив, аби йому подали трубу, якої вживав у бою. Коли йому подано її, він раптовним ударом розбив голову Конрада і сказав:

— Підеш поперед мене до пекла і там будеш служити менї.

Вчинив се тому, бо Скити вірили, що ті, кого вони вбили в сьому житю, в другім житю будуть їх слугами. Мадярське військо після сього перейшло Рен і зробило великі спустошеня у Франції, а відси перейшовши до північної Італії сплїндрувало всю долину понад Падом, і понад Адрійське море вернуло збогачене до Панонії.

Після сього походу було 20 лїт спокою". Бонфінїй не подає дати сего факту, але вона відома тому, шо цїсар Конрад I. умер 919 р.

Другий факт, який безпосередно за сим оповідає Бонфінїй, став ся о 20 лїт пізнїйше, значить 939 р. „Сприкривши собі супокій Угри рушили на Болгар і заняли Гидрополь. Впавши до Тракії, аби буцїм-то відібрати від Греків данину, яку вони занедбали давати їм, вони страшною облогою обступили Константинополь. Один із Греків, велитенського росту й сили, вийшовши з міста викликав Угрів на поєдинок обіцяючи, що поборе їх двох. Поглянувши на нього Ботонд із угорського війська сказав:

— Я отсе найменший із скитського роду, але не вважаю відповідним стати до поєдинку з тобою, хиба візьмеш собі до помочи ще двох, із яких один доглядить, як буде виходити душа з твого тїла, а другий постараєть ся поховати твойого трупа. Сим способом я присилую вашого цїсаря, аби віддав данину нашому народови.

По сих словах угорський воєвода Опур велїв йому попробувати свою силу на замкненій брамі міста, а він поперши її плечима відчинив її так, що й дїти могли входити. Коли перед мурами уставлено все до поєдинку, по довших переговорах угорський вояк убив Грека і вийшов побідником. Цїсар із жінкою й горожанами дивили ся на се з мурів, та коли боротьба закінчила ся смертю Грека, не хотїли нїчого чути про сповнене умови. Тодї Угри ще завзятїйше кинули ся рабувати та палити грецькі села й міста, так що спустошивши майже всю Грецію та Македонїю вернули з пребогатою здобичю".

В обох сих фактах, як бачимо, виступають Скити, що служили в угорськім війську. Се було зовсїм природне супроти того факту, що Угри, поки перейшли до теперішньої Угорщини, прожили довший час на території теперішньої Румунії, заселеної тодї в значній части, як поба-

чимо далї, людністю, яку Греки по старій памяти, а за ними також і Мадяри називали Скитами. Було се в тих часах зовсїм природне явище, що войовничі наїздники вибираючи ся в похід на завойованє невідомого їм краю, брали з собою здібну до війни часть місцевої людности, яка могла йти з ними добровільно, або мусїла служити їм по неволї.

3. Свідоцтва Анни Комнени.

Анна Комнена, найстарша дочка цїсаря Алексїя Комнена, родила ся р. 1083, була невісткою письменника Никифора Бріеннїя, а коли по смерти вітця р. 1118 у спілцї зі своєю матїрю Іреною вдала ся в полїтичну конспірацію, аби посадити на престолї свойого мужа, а усунути законного наступника, свойого брата Йоана, і коли ся конспірація наслїдком неохоти Бріеннїя й рішучости Йоана не вдала ся, вона разом зі своєю матїрю відійшла до заснованого ними манастиря, де прожила до своєї смерти. Тут написала вона свій головний твір „Алєксіяду“, історію свойого батька Алексїя Комнена, в 15 книгах, що обіймає час від р. 1069—1118 і творить продовженє „Історичних матеріялів“, написаних її тестем Бріеннїєм, що сягають до р. 1079. Про її твір пише історик византійської лїтератури Крумбахер: „Не вважаючи на всї їх хиби, сї спомини дочки про батька являють ся одним із найвизначнїйших творів середньо-грецької історіографії. Се жерелове оповіданє про блискучу, також для західньої Европи важну добу византійської історії. В ньому бачимо поперед усього дуже старанно змальований образ володаря, що визначав ся однаково воєнними й полїтичними дїлами і висшою понад свій

вік силою ума, і належить до найвизначнїйших постатий середнїх вікiв".*)

Розуміється ся, що крім змальованя постати свойого батька Анна Комнена подає в своїм творі богато ріжнородних відомостий про тогочасні події та відносини, в тім числї також і про Скитів Перша книга оповіданя Анни Комнени, загалом недатованого, починає ся р. 1080, коли її отець у службі цїсаря Никифора Ботанїята вирушає в похід проти Никифора Бріеннїя, свойого пізнїйшого тестя, який тодї оголосив себе цїсарем і покликав собі на поміч Турків (Угрів). У війську, якому проводив Алексїй Комнен, служили також Скити. В битві під Каляврою Угри збили Скитів з місця, але пізнїйше Скити вернувши з великим криком ударили на них і кинули ся грабувати їх табор. „Бо такий се народ, ті Скити, — пише авторка, — що ледво тілько зломають троха противника і осягнуть перевагу, зараз кидають ся на рабунок, і тим способом тратять побіду". (Кн. I, розд. 5, ст. 28, 30).

Ся битва скінчила ся дуже нещасливо для Бріеннїя; молодий, ще безбородий Алексїй Комнен узяв його в неволю, а коли про се дійшла вість до цїсарського двора, цїсар вислав свойого довіреного слугу, Скита Боріля, зі значним відділом війська, який прибувши до Алексїєвого табору зараз велїв видати собі Бріеннїя і тут же казав осліпити його (ст. 38). Про того самого Боріля, якого наша авторка на однім місцї (ст. 85) називає родовитим Славянином, а кілька разів Скитом, оповідається в розд. 16, кн. I, що він разом із своїм товаришем, також Скитом Германом, служачи при цїсарськім дворі, очорнив диррахійського намісника Георгія Мономахата, буцїм то він мав зносини з цїсарською жінкою.

---

*) K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453). 2. Auflage. München 1897, ст. 276.

„Почувши се Йоан Алян, добрий приятель Мономахата, який пізнав ненависть і часті клевети на нього обох Скитів, прибув до Мономахата, розповів йому про їх розмови з цїсарем і радив йому подбати про своє житє". Мономахат зразу рішив ся їхати до цїсаря, та здибавши по дорозї Алексїя Комнена, звірив ся перед ним зі своїм клопотом, та за його радою і ободрений тим, що Алексїй візьме се дїло на себе, він вернув на своє становище. (ч. I, ст. 76—7).

Вернувши до Константинополя Алексїй звернув пильну увагу на обох Скитів, цїсарських любимцїв, і завважив, що вони боячи ся, аби їх інтриґи не відкрили ся, устроїли себе так, що один приходив до служби одного дня, а другий другого, аби в разї, коли один буде скомпромітований, другий міг ратувати себе втекою (ст. 90). Нарештї вони повзяли плян потай від цїсаря нічю арештувати братів Комненів і ослїпити їх. Метою сего заговору було, як ішла чутка, що Боріль забажав усунути Комненів, аби міг сам зробити ся цїсарем (ст. 95). Се дало привід Комненам до того, що вони, уйшовши зі свойого дому, зaалярмували військо і змусили цїсаря до абдікації. (кн. II, розд. 4, ст. 93—98).

Кн. V, розд. 2, стор 230 занотовано відомість, що Скити йдуть війною проти цїсаря Алексїя Комнена. Здаєть ся одначе, що до війни тодї не дійшло, бо в дальшім оповіданю (кн. VI, розд. 4, ст. 279—280) читаємо про голову Манїхеїв Травля, який збунтувавши ся проти цїсаря здобув гірську твердиню Белїятобу і відси робив часті грабівницькі напади на доли аж до Філїпополя. „Незадоволений сим Травль заключив союз із Скитами, що сидїли над Дунаєм і мали в посїданю околицї Главиницї та Дерстра на правім березї Дунаю. Аби прихилити до себе знатнїйших Скитів, він узяв собі за жінку дочку одного з них і впливав на них у тім дусї, аби частими нападами докучали цїсареви. Чуючи

про ті напади день у день цїсар старав ся листами та обіцянками заспокоювати Скитів, а нарештї видав їм золоту грамоту, в якій запевнив їм безкарність і повну свободу".

В р. 1172 вибухла війна між Греками й Скитами, про яку византійська царівна пише ось що (кн. VI, розд. 14, ст. 323—329). „Бажаючи розповісти про тяжший і страшнїйший напад на римську державу, мушу вивести дїло від початку, бо одні хвилї того руху повставали з других. Народ Скитів, дізнаючи щоденних утисків від Савроматів, покинувши свої осїдки прийшов над Дунай. А що треба їм було жити в згодї з тими, що сидять над Дунаєм, то за згодою всїх заключили умову з їх старшинами Татом, і другим на імя Халебом, і Сеславом і Сацою (бо-ж треба назвати імена тих мужів, найвизначнїйших між варварами, хоч їх імена заплямлять троха карту історії); перший із них володїв Доростолом, а другий Біціною й иншими околицями. Заключивши з ними союз вони безпечно перепливали через Дунай і плїндрували деякі місточка. Але Травль Манїхеєць і його дружина, що держав місточко Белїятобу, положене на горбі, під своєю владою, почувши про те, що робили Скити, виконав те, що задумав у перед. Обсадивши вузкі та прикрі дороги покликав Скитів, спустошивши перед тим усю грецьку околицю. Такі то ті Манїхеї, з природи надзвичайно войовничі і жадні крови як пси. Почувши про се цїсар Алексїй вислав проти них ґенерала західної армії Пакуріяна знаючи його як дуже досвідного в провадженю війська та розставлюваню боєвих рядів; разом із ним пішов також Врана, муж надзвичайно войовничий; отсї воєводи зібравши військо рушили проти них. Дійшовши до Скитів, які переправивши ся тїсними дорогами стояли табором коло Белїятоби, і бачучи їх величезне число, Пакуріян здержав ся від битви, волячи заховати своє військо в цїлости без бою, нїж удавши ся в бій потерпіти пораженє

і стратити богато людий. Але Врана, смільчак, що не бояв ся нїякої небезпеки, не задоволив ся сим, підозріваючи ґенерала, що з трусости відволїкає битву. Уступаючи напорови Врани той велїв усїм узброїти ся і виступити до бою, і вдарив на Скитів, сам провадячи середню лаву. Але що Греків була лише мала горстка супроти числа ворогів, то на сам їх вид усї обняті були страхом. Про те вдаривши на Скитів многі погибли в бою. Сам Врана впав від смертоносної рани, тай сам ґенерал борючи ся завзято і раз по разу вдаряючи на ворогів, ранений під бік віддав Богу душу. Решта війська пішла в розсипку. Почувши про се цїсар гірко заплакав жалуючи тих, що полягли в бою, а особливо богато слїз пролив по смерти ґенерала, якого любив дуже, ще поки став цїсарем. Та про те не тратячи духа вислав Татіція з великою сумою гроший до Адріянополя, що мав платити воякам цїлорічну плату з гори і зібравши з усїх сторін охочих приготовити нове військо. Рівночасно покликав із Малої Азії Убертопуля, начальника ґалллїйської наємної дружини, з самими Ґаллями, аби полишивши відповідну залогу в Кизіку як найшвидше поспішав до Татіція. Сей побачивши Латинян і Убертопуля, і зібравши вже порядне військо, покріплений на дусї зараз вирушив проти Скитів. Перейшовши Філїпополь розложив табор на березї ріки, що пливе біля місточка Ближне, а побачивши Скитів, що вертали з розбою з великою здобичю та з бранцями, хоч іще його табор не був зовсїм готовий, вислав проти них значне число вояків. Сам він узброївши ся і всїм велївши хапати ся до зброї, розставив ряди і поспішив у слїд за тими, яких вислав на перед. Побачивши Скитів, що зі здобичю та бранцями злучили ся з рештою скитського війська, розложеного на березї ріки Евра, роздїлив своє військо на дві части, і в обох частях велївши проспівати боєву пісню,

з великим галасом ударив на варварів. По недовгій, жвавій битві богато Скитів полягло, богато ратуючи своє житє розбігло ся в ріжні сторони, а Татіцій забравши велику добичу з побідою пішов до Філіпополя. Там розмістивши все військо почав міркувати, відки й яким способом знов підійти варварів. Думаючи, що їх число дуже велике, вислав розвідчиків, які мали роздобути йому відомість про становище Скитів. Ті розвідчики вертаючи донесли йому, що величезне число варварів містить ся довкола Белїятоби і грабує сусїдні околиці. Татіцій дожидаючи нападу Скитів і не маючи т кого війська, що могло би дорівняти їм, був у великім клопотї та безрадности. Про те велїв воякам острити мечі й готовити ся до битви. Нарештї прийшов гонець, який повідомив його, що варвари надходять і вже наближають ся. Татіцій як стій кинув ся до зброї і велїв усему війську бути на поготові. Там же перейшовши через Евр розставив свої полки купами, а сам обняв провід центра. Варвари, які своїм звичаєм уставили табор і приготовили своє військо до бою, почали чекати на противників. Але оба війська обняті острахом не квапили ся починати битву. Греки бояли ся незлїченої многоти Скитів, а Скити жахали ся бачучи всїх Греків узброєних списами, з воєнними знаменами і в блискучих одежах, що блискотїли до сонця мов звізди на небі. Тілько одні Латиняни, відважні та завзяті, бажали кинути ся до бою, острячи зуби та мечі, але Татіцій зупинив їх. Він був чоловік обережний і бистроумний у провиджуваню будучого. От так оба війська дожидаючи нападу противної сторони і не сміючи жадне виступити на перед, простояли до заходу сонця. Те саме повторило ся й другого дня. Хоча начальники з обох боків готовили ся до битви і розставляли полки, але що жаден із них не важив ся розпочати битви, на третїй день досвіта Скити почали відступати. Татіцій

зараз почав доганяти їх, але, як то кажуть, „піший до лїдійського воза“ (по нашому: піший кінному не товариш), — коли Скити заняли долину Сідеру, а він перед тим не зміг дігнати їх, вернув із усїм військом до Адріянополя, а лишивши тут Галлїв і розпустивши навербованих вояків кождого в свою вітчину, сам із невеличким військом вернув до Константинополя“.

Сей роздїл, поданий тут у дословнім перекладї, містить деякі дуже важні відомости, на які доси не звернено відповідної уваги. Поперед усього довідуємо ся тут про міґрацію Скитів із околиць між Днїпром і Днїстром на південь аж над Дунай, під натиском Савроматів. Ся подія, не датована в оповіданю Анни Комнени, в зіставленю з тим, що сказано було на початку сеї статї, припадає на III. або IV. ст. по Хр. Друга важна річ, яку стрічаємо в тім оповіданю, се те, що Скити перебираючи ся через Дунай уже в другій половинї X. в., застали там людність правдоподібно не болгарську і не підвладну византійській імперії, що жила під управою вибираних князїв, із яких що найменше два мали не лише славянські, але виразно руські, не болгарські імена, Тато (отець) і Всеслав. Скити вважали можливим жити з нимн я союзї, аби в їх наддунайських володїнях. головно в Доростолї, мати точку опори для своїх нападів на болгарські та грецькі землї. І ще одно важне явище! При кінцї X. в., в часї коли відбувало ся наше оповіданє, рівночасно з панованєм Володимира Великого, ті придунайські Скити мусїли числити сотки тисяч, або й звиш мілїона людности, коли могли вислати за Дунай військо, якого численність могла проняти жахом византійську армію.

Майже цїла сема книга „Алексїяди“ занята оповіданєм про війну цїсаря Алексїя зі Скитами в слїдуючім роцї. Подаю тут се оповідане в скороченю, перекладаючи дословно тілько важнїйші місця.

1. З початком весни Цельґу, найвисший начальник скитського війська, перейшовши через Дунай на місцї його тїснини з військом майже 80.000-ним, зложеним із Савроматів і Скитів, та з немалим числом Дакійців, яких провідником був Соломон, спустошив міста довкола Харіополя, а здобувши й сам Харіополь і забравши богату добичу засїв на місцї, що зоветь ся Темне. Проти нього вирушило византійське військо під проводом Николая Маврокатакаля і дійшло до місточка званого Куля. Скити занюхавши, як кажуть грецькі вояки, мету грецького війська, рушили проти нього йдучи за його слїдами. Коли настав день, Цельґу уставив своє військо в боєвім порядку і приготовив ся до битви з Греками. Ті одначе бачучи велике число Скитів, хоч горіли жадобою боротьби, все таки отягали ся, бачучи свою меншість. Нарештї по нарадї з сотниками грецький ґенерал подїливши військо на три части, велїв заспівати боєву пісню і вдарити на варварів. Богато тодї поранено, а не менше побито. Навіть сам Цельґу, що в завзятім бою розбивав цїлі фалянґи, одержавши смертельну рану, віддав душу. Многі тїкаючи погибли в ріцї, званій Темна. Оттак віднїсши блискучу побіду над Скитами Греки вернули до Царгорода.

2. Скити сим способом прогнані з Македонії та з сусїднїх околиць Філїпополя вернули до Дунаю і відси з великою зухвалістю нападали на грецьку провінцію, як на свою власну. Почувши се цїсар рішив ся виперти їх із границь грецької держави боячи ся, аби перебравши ся через гірські тїснини не наробили ще гіршої біди, як у перед. Вирядивши і добре узброївши військо він вирушив до Адріянополя, відси до Лярдеї, а відси вислявши коменданта Ґеорґія Евфорбена в напрямі Доростола до моря, сам пробувши там 40 день і стягнувши з усїх сторін військо, міркував вирушити проти Скитів і звести з ними битву. Була справдї крайня пора, бо з чотирьох

лїт його панованя анї в однім роцї не уставали напади Скитів, і або весною аж до лїта, або від зими тягли ся аж до осени, і анї в однім роцї не хибло сего нещастя. Воно повтаряло ся ще від давнїйших лїт, хоч із многих я затямила лиш не много. Даремно цїсар ріжними способами пробував приєднати їх, бо нїхто не міг доступити до них, такі постійні духом вони були доси. Ото-ж Никифор Бріеннїй і Григорій Мавракатакаля, яких Скити взяли були в неволю і яких цїсар викупив цїною 40.000 зол., не радили йому йти проти Скитів над Дунай; натомісь инші молодші налягали на те, аби перейти Балкани і вдарити на Скитів над Дунаєм. Цїсар прихилив ся до їх ради. Тодї Бріеннїй, не можучи відклонити його від сего наміру, сказав: „Знай, царю, що коли перейдете Балкан, то дізнаєте ся, котрі коні бистрійші“. Коли хтось запитав його, що се значить, він відповів: „А те, що всї будете втїкати“. Коли Скити побачили, що проти них іде Ґеорґій Евфорбен із досить великим військом, а Дунаєм пливе фльота, і почули, що з полудня надходить сам цїсар із дуже великим військом, вислали 150 своїх послів, обіцяючи йому мир і 30.000 їздцїв до помочи. Цїсар одначе підозріваючи хитрість Скитів не допустив до себе їх посольства, але переказав їм, що не вірить їх словам, і покликав Бога на свідка, що вони хочуть одурити його. „Коли побачите сьогодня знак на небі, то зрозумієте сами, що я не без причини не допустив ваше посольство“. Цїсар справдї від одного писаря довідав ся, що того дня має бути затьмінє сонця. І дїйсно, коли настала друга година, сонце затьмило ся так, немов би на землю налягла ніч по заходї місяця. Скити остовпіли зі страху, а цїсар велїв під конвоєм відпровадити їх до Константинополя. Та по дорозї, дійшовши до Малої Нїкеї, Скити в ночи вирізали необачну сторожу і манівцями вернули до своїх.

3. Цїсар боячи ся, аби посли вернувши до своїх не підбурили проти нього всїх Скитів, постановив ударити на них як найшвидше. Перейшовши зі своїми легіонами річку Сідеру він розложив ся табором над Бичиною. Там богато його людий, що виходили з табору за пашею, спіймали або повбивали Скити. Тому цїсар зараз на другий день заняв місточко Плискову, але й тут була йому така сама напасть. Третього дня дійшли над річку, що пливе біля Доростола, та тут ледво цїсар почав розкладати табор, ударили на нього Скити з великим завзятєм, і дібрали ся навіть до його намета, який розвалили сполошені конї, так що цїсар ледво уйшов живий, і спинивши втеку своїх дійшов до Доростола. Се місто треба було здобувати, бо в ньому панував згаданий уже Тато, який тепер не був у містї, бо вибрав ся з порученя Скитів до Куманів, просити у них підмоги для Скитів у війнї з Грекамн. Цїсар здобув місто, але не важив ся облягати укріплених замків, і вийшовши з міста розложив ся табором недалеко Дунаю. Його ґенерали радили йому не вдавати ся тепер у битву зі Скитами, але заняти на сам перед головне місто північної Болгарії Предславу, відоме з походу Святослава. Цїсар рушив до того міста, але Скити дігнали його в походї і змусили до битви, в якій задали йому тяжке пораженє. Не вдаючи ся в подробиці опису сеї битви, в якій цїсареви кілька разів грозила смерть, зазначу тілько, що в числї союзників цїсаря згадано тут віддїл Савроматів під проводом ватажків Уца і Караца, а скитську стратеґію авторка описує так, що вони „маючи якусь природну штуку воювання та уставлюваня боєвих рядів, виставивши боєву лїнїю помістили підмогу в криївцї, а ряди повязали верівками, яких уживають звичайно, а перед ними уставили вози, немов вали, із за яких безпечно стріляли до грецьких поляків“. Не вважаючи на надлюдські майже зусиля цїсаря

та його полководців Скити власне при помочи сеї резерви, поміщеної в криївці, розбили грецьке військо і змусили цїсаря до втеки до Доростола.

4. Тут оповідає авторка пригоди одного з грецьких полководців, Палеольога, якому з тяжкою бідою вдало ся уйти від погонї Скитів та Печенїгів.

5. Доростольський князь Тато в ту саму пору прибув із Куманами на поміч Скитам, коли вони сами побідили цїсаря і дїлили ся богатою добичею. Кумани ночами кривдувати собі, що вони трудили ся так далеко в надії на добичу, а тепер нїяково їм вертати в порожнї, отже Скити повинні своєю добичею подїлити ся з ними. Коли ж Скити не захотїли вчинити сего, Кумани вдарили на них і нанесли їм тяжке пораженє, богато їх загнавши в озеро Озолїмну.

6. Цїсар Алексїй викупивши бранців і зібравши втїкачів після пораженя виставив нову армію, та почувши про біду, яка трафила ся Скитам від Куманів, вислав свойого посла Синезія до них із пропозицією мира, маючи на думцї вжити їх як забороло проти Куманів, які побивши Скитів могли би звернути ся проти імперії. Скити пристали на мир, та коли Кумани відійшли геть, почали знов нападати на грецькі оселї. „Неспокійні ті варвари — пише при тій нагоді авторка, — і не звикли додержувати союза“. Синезій бачучи зраду Скитів вернув до цїсаря, а Скити знов перейшли Балкан і дійшли аж до Філїпополя. Цїсар виступив проти них, але чуючи себе занадто слабим для битви, вислав до них послів з новою пропозицією згоди. Перед заключенєм тої згоди до нього втїк визначний Скит Неанцес. При тій нагоді авторка оповідає, що син грецького коменданта Міґідена завзято воюючи з Печенїгами, загнав ся аж під скитський табор, та тут якась Скитянка досягла його зелїзним серпом, втягла на віз і відрізала йому голову. Сю голову цїсар відкупив і пере-

слав батькови, а сей із жалю три дни і три ночи бив себе в груди каменем, поки не вмер.

7 Зима минула спокійно, а весною Скити знов підійшли під Харіополь. Цїсар вислав проти них віддїл т. зв. архонтопулїв, по нашому сказати кадетів, молодих синів старших вояків, та Скити вбили 300 з них по завзятій бійцї, і перейшовши Харіополь пішли далї. В однім місцї відомий уже нам Татіцій заскочив їх віддїл при збираню паші, вбив їх 300, і не мало взяв у полон.

Пропускаю розд. 8, де говорить про подїї в Малій Азії.

9. Скити підійшли під Рущук, та Греки обсадили се місто. Вилазка проти Скитів не вдалася, бо Скити многих Греків убили в бою, а инших забравши в неволю також порізали. Цїсар діставши підмогу від Латинян виступив нарештї сам проти Скитів. У ту пору Скит Неанцес, що держав ся біля цїсаря, здобувши собі його довірє, виїхав на перед буцїм-то оглянути становище Скитів і донести про все цїсареви, але наблизивши ся до табора він скитською мовою переказав своїм землякам, аби не боялй ся цїсаря, бо в нього сили мало і помічників нема; нехай не виходять із за своїх возів, а цїсар відступить незабаром. Переказавши се вернув до цїсаря. Але один погречений Скит, що служив у цїсарськім вийську і знав скитську мову, донїс цїсареви про зраду Неанцеса. Цїсар випімнув йому се, та Неанцес зажадав свідка. Свідок явив ся і сказав йому все до очий та Неанцес буцїм то обурений добув меча і стяв йому голову. Цїсар замісь віддати його під воєнний суд, задержав його далї при собі, а коли перед битвою Неанцес зажадав доброго коня, цїсар велїв дати йому одного зі своїх власних, а Неанцес сївши на нього пустив ся чвалати нїби то нападаючи на Скитів, а потім переїхав до їх табора. Там розповів своїм землякам докладно все, що бачив

у Греків, і вони вдаривши на грецьке військо розбили його до тла. Цїсар мусїв утїкати, в утецї сам був ранений, а зібравши недобитків держав ся з ними в Рущуцї.

10. Нарештї в новій битві біля Рущука цїсарю таки вдало ся побити Скитів.

11. Другий раз по дводневій битві цїсар побідив їх під Цурулею і вернув з побідою до Царгорода. Початок осьмої книги оповідає дальший хід війни зі Скитами, яких Греки здужали побідити тілько при помочи Куманів. Дальше панованє цїсаря Алексїя Комнена пройшло вже без війни зі Скитами, яких богато від тепер служило в грецькім війську.

Отсе все важнїйше, що знаходимо про придунайських Скитів у „Алєксіядї". Скити виступають туг як велика воєнна сила, але без нїякого полїтичного пляну. Про їх громадську орґанїзацію не дізнаємо ся нїчого. Те тілько можна сказати, що анї царів, анї князїв у них нема; мусїла бути тілько військова старшина, що давала порядок у частих битвах. Нема також слїду християнства. В однім місцї Анна Комнена згадує, що її отець намір навертати Скитів на християнство (т. I, ст. 323), але до того мабуть не дійшло. Инша річ із тими Скитами, що були в довголїтній, добровільній чи невільній службі у Греків. Двох визначних таких слуг при цїсарськім дворі, Боріля (Бориса) й Ґермана, згадано висше; християнське імя що найменше другого з них свідчить про те, що вони були християнами, хоч їх учинки були далеко не християнські.

4. Свідоцтва Акоміната й Кіннама.

Дальші свідоцтва про відносини Скитів до грецького цїсарства ведуть нас у першу половину XII. в. під панованє цїсарів Йоана та Мануеля Комненів, із яких перший панував

у р. 1113—1143, а другий став цїсарем у цвітнї 1143 р, а вмер 1180 р. Про стичку Йоанна Комнена зі Скитами оповідає византійський історик Никита Акомінат, прозваний також Хонїятом, під р. 1121 ось що: „Коли Скити перейшовши Дунай пустошили Тракію і нївечили все стрічне мов сарана, цїсар Йоан Комнен скликавши з усїх сторін військо і узброївши його як найлїпше, випровадив супроти них, не так задля їх незлїченої многоти, як радше задля сваволї і зухвальства варварів. З разу вислав до них послів свідомих їх мови пробуючи, чи не зможе намовити їх, або хоч декого з них, аби вдали ся в мирні переговори і не наражували себе на небезпеку війни. Міркував так знаючи, що вони роздїлені на кілька племен і не мають одного начальника. І справдї він приєднав до себе декількох ватажків не тілько чемними промовами та шумними обіцянками, але особливо китайськими одежами, золотою та срібною посудою, яку роздаровував. Збаламутивши Скитів сим способом і піддавши їм злудні надії він рішив ся не гаяти часу, вивів у поле військо, доки ще Скити вагали ся не знаючи, чи мають вірити запевненям та обіцянкам Греків, а з другого боку з давна призвичаєні до поб д не бояли ся битви. Вивівши військо з міста Берос, де воно стояло доси, вечірнїм сумерком ударив на Скитів. Стичка була страшна і почала ся завзята битва. Скити приняли грецьке військо атакою коний, градом стріл і величезним окриком незлїченої громади. Греки одначе раз вдавши ся в битву рішили або розбити ворога або вмерти. Цїсар при помочи приятелїв та союзників запомагав військо в кождім місцї, де воно слабло. Але Скити вивчені в таких битвах довговіковим досвідом устроїли ось що: звязали всї вози в одно колесо і на них помістили, мов на валах, велику часть свойого війська, попристављявши до возів у многих місцях похилі дошки немов кладки. Коли напи-

рали на них Греки, вони оперши ся плечима о вози, немов у збройній твердині, не чули нїякої невигоди втеки. Потім набравши сили вискакували немов із брам і доказували чудес хоробрости. Виглядало се не инакше, як облога мурованої твердині. Се мало той наслїдок, що Греки втомляли ся даремною роботою. Тодї цїсар Йоан дав доказ своєї бистроумности, бо не тілько радою та незвичайною постійністю додавав духа війську, але сам перший виконував те, що наказував робити начальникам і леґіонам. Бо коли грецькі віддїли трудили ся під напором ворогів і раз-у-раз поновляли свої напади, він глядячи з плачем і з розпучливими рухами на образ Богородиці, мішав горячі сльози з боєвим потом. І не даремно, бо зараз немов піднесений небесною силою проломав ряди Скитів. Зібравши довкола себе тяжко узброєних, що мали довгі списи і важкі мечі, вдарив на Скитів, проломавши ряд їх возів. Скити дїставши ся під руки Грекам почали ганебно втїкати, а Греки жваво гонячи їх повбивали богато тих жителїв возів (hamaxobii), і розбивши їх табор забрали в неволю величезне їх число. До сих бранців долучило ся богато добровільних утїкачів із того народа, яких Греки оселили в одній із своїх західнїх провінцій, де їх останки живуть і доси. Богато з них забрано до грецького війська, а значну часть узятих у полон розпродано як невільників“[1]).

В отсьому оповіданю важний особливо опис скитського табору, докладнїйший, нїж у инших відомих нам жерелах, а також ті вказівки про громадську та військову орґанїзацію, які подає автор. Ті вказівки зрештою не новість, бо Скити, як знаємо, з давна жили роздїлені на ріжні племена; та важно

---

[1]) Цитую з книжки Georgii Pray, Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae 1761, ст. 386—7.

те, що сей роздїл лишив ся у них іще в першій половинї XII. в. і не уступив місця якійсь тїснїйшій суспільній чи національній орґанїзації. Її початком у всякім разї були ті начальники, про яких згадує автор, і в яких треба бачити або ватажків більших воєнних дружин, вибраних ad hoc задля їх надзвичайної хоробрости або проворности, або родових старшин, що завдячували своє визначне становище свойому родови та заслугам предків. Оповіданє византійського історика не дає можности рішити, якого рода були ті начальники.

Вчаснїйший віком, але пізнїйший що-до теми історичного оповіданя Йоан Кіннам подав неповну історію панованя царя-героя Мануеля Комнена. Перша його стичка зі Скитами була десь у перших роках його панованя. Про неї читаємо у сучасника Мануелевого, Йоана Кіннама[1]) ось що: „Коли цїсар із військом вирушив до Македонії, дійшла до нього вість, що Скити з незлїченим військом перейшли Дунай і напали на грецьку провінцію. Тому, що тодї була зима, цїсар розставив військо на зимових стоянках довкола міста Берое, і приготовивши всїх до війни зібрав довкола себе деяких начальників скитських віддїлів, аби віддїливши їх від решти війська міг лекше звоювати те військо. Під весну, коли многих із них підісланими посольствами прихилив на свою сторону, вирушив проти решти з наміром нанести їм рішучий удар. Коли прийшло до битви, вона якийсь час вела ся з рівним із обох боків завзятем, і сам цїсар ранений був стрілою в голїнь. Нарештї добувши всїх сил Греки перемогли Скитів, із яких деякі погибли в битві, а инших узято до неволї. Але досить визначна часть вернувши до табора зовсїм не хотїла пускати ся на втеку, а навпаки, рішила ся

---

[1] Joannis Cinnami Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum. (Corpus scriptorum historiae Byzantinae, t. XXI., c. 3, ст. 8—8).

зі своїми конїнґами (варяжське слово в значіню князїв), і з дїтьми остояти ся в небезпеці. Поуставлявши відповідно вози, які з верха понакривали воловими шкірами, під якими поховали жінок та дїтий, вони знов розпочали битву і вели її з великим завзятєм, так що з обох боків падало богато вбитих. Користуючи ся своїми возами немов твердинями Скити причиняли Грекам великі втрати. Бачучи се цїсар постановив зсїсти з коня і разом із иншими вояками бороти ся пішо. Коли його підвладні не схотїли дозволити йому сего, він велїв своїм прибічним Британцям, аби сокирами рубали вози. Вони зараз виконали сей наказ, і таким способом цїсар здобув скитський табор. Тодї многі Скити, які не могли ратувати себе втекою, рішили піддати ся, і приведені до цїсаря були переведені до грецьких посїлостий і осаджені в військових кольонїях, де прожили довгий вік вірно служачи цїсареви".

Із сего оповіданя бачимо, що в придунайських Скитів тим часом виробила ся військова орґанїзація під безсумнївним впливом норманським, що одначе не перешкаджало їм воювати прастарим скитським звичаєм при помочи таборів, зложених із возів, що служили їм також помешканями

Друга війна зі Скитами, яку мав цїсар Мануель Комнен, випала кілька лїт пізнїйше; Кіннам оповідає про неї в кн. III, розд. 3, ось що: „Коли цїсяр дійшов до Філїпополя, розбігла ся чутка, що скитське військо перейшло через Дунай і грабує та пустошить усе по дорозї, і власне здобуло одно досить значне місточко над рікою. Почувши про се цїсар рушив над Дунай і велїв також із Византії вислати кораблї до устя Дунаю. Дожидаючи кораблїв він ходив по сумежних полях на лови. Ті поля, з давна опущені та неуправні, мали на собі богато диких звірів, що ходили стадами. Занявши ся ними цїсар одержав відомість, що Скити забравши

величезну добичу на грецьких полях, недавно перейшовши за Дунай тепер спочивають недалеко у своїх наметах. Почувши се поспішив як найскорше до ріки. Знайшовши там човни, які звичайно стоять при тих берегах зроблені з одного дерева, велїв постягати їх до себе. Лишивши все військо на місцї, сам із 500 вояками, позвязувавши човни ужовками, переплив через Дунай. Хотячи рушити далї натрафив знов на дві сплавні ріки. Та коли тут не було нїякого судна для переправи, велїв кіньми перетягти ті човни, котрими переплив Дунай, і ними вони без труду переплили також ті ріки. Перейшовши широку долину дійшли до гори, що лежить на границї Тавроскитії. Тут побачили перед собою опущений табор Скитів, які недавно перед тим вийшли з відси; лишивши сей табор вони пішли далї. Коли до півдня не показував ся нїякий неприятель, цїсар вибрав Скитів, що служили в його війську, і під проводом дуже здібного начальника Піфарда вислав їх на перед доганяти Скитів і завязати з ними бійку, а сам мав повільнїйше надійти за ними. Недалеко відїхавши Піфард натрафив на ворогів, та не важучи ся заходити з ними в бійку задля їх переважного числа, вислав гонцїв до цїсаря з просьбою, аби зараз поспішав на підмогу. Почувши се цїсар як стій узяв на себе зброю і велїв узброїти ся також війську. Незабаром дігнали Скитів із заду і вдарили на них. Скити зупинили ся дожидаючи нападу, і впорядкувавши ся в фалянґи спинили перший напад Греків, хоробро боронячи себе й своєї добичі. Вивязала ся з обох боків завзята бійка; многі Ромеї (Греки) визначили ся там преславними вчинками, а перед усїми цїсар. Не вважаючи на завзятий опір ворогів він своїм списом розбивав їх густі ряди, вбиваючи не по одному, але інколи й по двох на раз. Коли отак вороги були змішані таким невдержним нападом цїсаря, Греки налягши всїми силами розірвали їх боєвий ряд.

Тодї полягло богато варварів, а зо сто взято до неволї, між ними Лазаря, визначного силою духа і найпоказнїйшиго між скитськими начальниками. Решту вратувала бистрота коний та гірська гущавина; Греки-ж забравши все, що мали при собі Скити, відійшли назад за Дунай". (op. cit. ст. 93—95).

Христіянське імя начальника (в грецькім текстї „філярха") Лазаря велить догадувати ся, що христіянство в ту пору було вже коли не загально, то досить значно розширене між Скитами незалежними від Греків. Варто зазначити, що назва „філярх" означав не військового, але цівільного достойника, голову роду або начальника громади.

Писано дня 1.—9. липня 1912.

VI. Руське племя в Залїсю.
(Трансільванії).

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

На закінченє отсего першого томика моїх „Причинків до історії України-Руси“, що всї навязують до відповідних уступів монументальної „Історії України-Руси“ проф. М. Грушевського, подаю ґрупу дослїдів і матеріялів про маловідому доси, та все таки не маловажну парість українсько-руського племени, яка заселяла колись широкі простори на теріторіях Волощини та Молдавії, теперішнього королївства Румунії, а також іще просторійшої країни Залїся (Трансільванії), прозваної Нїмцями від назви міста Шибина — Siebenbürgen, по нашому Семигородом. Виходячи від досить скупої замітки проф. Грушевського, поміщеної в першім томі його великої праці, я переглянув деякі важнїйші збірки актового матеріалу, дещо зі старих письменників, і важнїйші праці новійших, особливо російських учених, і подаю тут здобутки тих своїх пошукувань та критичні уваги про дотичні праці в тій надії, що все те буде причинком до пізнаня минувшини нашого племени і заохотою для дальших дослїдів над його теперішнїм станом і памятками його минувшини.

Писано д. 5 липня 1912.

I. Вступні уваги.

З першого тому „Історії України - Руси“ М. Грушевського (друге вид. з р. 1904, ст. 198—8) знаємо дещо про істнованє Русинів у Семигородї. Вважаю не зайвим навести тут весь сей невеличкий уступ із книжки шановного професора, бо в ньому маємо в короткім нарисї зібране все відоме доси про значну часть нашого народа, що довгі віки прожила в країнї з природи дуже богатій і гарній, як рідко котра в Европі, прожила на досить високім ступнї цівілїзації і, як здаєть ся шановному професору, вигибла майже безслїдно в першій половинї XIX віку, а на мою думку живе там і доси в досить значнім числї.

„В Семигородї, — читаємо у проф. Грушевського, — вже нема Русинів. Вони згинули, можна сказати, на нашій памяти: ще на початку минулого столїтя мали бути їх останки. Слїд Русинів зістав тут тільки в численних хоро- і топоґрафічних назвах на цїлім просторі Семигорода, у всяких мадяризованих, румунїзованих і ґерманїзованих назвах, як Oroszi, Oroszfalva, Oroszhegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reuszdorfel, Rusz і т. и. Оропрафічна й топоґрафічна номенклятура Семигорода в загалї зраджує колишню славянську кольонїзацію, на котру аж пізнїйше налягали угорські, волоські та нїмецькі верстви, кольонї-

зацію осїлу і культурну від початку. На се вказує факт, що експльоатація соляних і рудних богацтв семигородських гір іде від славянських осадників; окно, баня — славянські назви для соляних і рудних ям, солянок — сї слова в мадяризованих і румунїзованих назвах повторяють ся дуже часто. В документах сї славянські елєменти виступають, від коли починаєть ся для Семигорода документальна історія — в XII. в., а численні „руські назви“ на теріторії Семигорода виразно вказують, що той славянський елємент у певній части був руським. Документальні слїди руського імени маємо від XIII в., пр. гора Ruscia в грамотї 1220 р., місто Forum Ruthenorum засноване на початку XIII в.; тепер показуєть ся, що Bisseni актів XIII в. теж можуть означати Русинів. Ще в XV віцї було тут чимало Русинів, як бачимо із згадки одної папської булї з р. 1446 в якій читаємо: „Quod in regno Ungariae illiusque confinibus et Transylvaniae partibus nonnulli Rutheni nuncupati, gens quidem satis populosa et grandis numero existant“. (Цитовано у Катона, Historia critica Hungariae ducum, t. XIII, p. 497).

В просторій нотї ч. 38, доданій до сего уступу на ст. 520—1 „Історії“ проф. Грушевського подано досить богату лїтературу сеї теми, починаючи брошурою Вольфа „De vestigiis Ruthenorum in Transilvania“, виданою 1802 р., в якій автор описав останки Русинів у селах Reussdorflein, Великий і Малий Черґед і Бонґрад. Вольф начислив 130 родин, але його рецензент із р. 1807 піднїс се число до 200. Із новійших праць найважнїйші Реслєра „Rumänische Studien“ 1871, Кочубінського і Піча „Die dacischen Slaven“, які „оперли гадку про руську кольонїзацію Семигорода на фактах“. Мабуть сї факти занадто малочисленні і допускають ріжне толкованє, коли на думку проф. Грушевського „справа ще не порішена остаточно“. Оттим то вважаю не зайвим подати

тут декілька фактів і спостережень із трьох публїкацій, із яких одна — місцева, семигородська, друга віденьська, а третя з р. 1595 на стілько бібліоґрафічна рідкість, що хоч автор твору, поміщеного там на першім місці і в титулї, без сумнїву Поляк, книжка не названа в польській бібліоґрафії Естрайхера, який знає одначе сего автора, Бронєвского, і наводить одну його нїмецьку публїкацію.

2. Слїди Русинів у XII.—XIV. вв.

Перша з тих публїкацій, не визискана, як менї здаєть ся, дотеперішнїми дослїдниками питаня про Русинів у Семигородї, має заголовок: „Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen. Aus schriftlichen Quellen des zwölften bis sechszehnten Jahrhunderts gesammelt von Friedrich Müller, Gymnasialdirector in Schaessburg. Herausgegeben vom Verein für Siebenb. Landeskunde. Hermannstadt 1864“, 8⁰, ст. XXXII + 236. Опублїковано в нїй 122 памятки, з яких найбільша часть — реєстри місцевостий та осіб, значна часть виписок із цехових книжок рїжних ремесел, метрик і реєстрів рїжних шкіл та бурс, дещо судових актів, купецьких кореспонденцій, а тілько найменша часть і то найпізнїйших має лїтературне значінє (уривки толкованя і поясненя недїльних євангелій, писані коло р. 1536, і молитва о пчолах, писана коло р. 1570). Все те памятки писаного місцевого нїмецького язика, вибирані зі старих писань або з друкованих книжок з метою переважно лїнґвістичною і без спеліяльної уваги на їх культурно-історичне значінє. Легко зрозуміти, що з богатих реєстрів імен і назв, які мав під руками редактор книжки, він вибирав тілько те, що вважав важним для своїх лїнґвістичних інтересів, а поминав усе чи то славянське, чи мадярське, чи румунське. Коли одначе не вважаючи на се книж-

ка дає досить цїкавого матеріялу для нашого питаня, то се можна вважати доказом елємен-тарної ендозмози руських елєментів з нїмецьким, яких новочасний дослїдник не здужав уже розпі-знати й вилучити.

І так уже в першій збірцї, на ст. 1—7, що містить назви місцевостий, країв, народів, осіб, рік, гір і т. и. до кінця XIII в., стрічаємо кілька разів назву Шибин (Scybin, Zibin), обоє під р. 1202, Sibin під р. 1211, Cibin під р. 1212, Zebin під р. 1223 — усе в збірцї „Siebenbürgi-sches Urkundenbuch von Teutsch und Firnhaber.“ Wien 1857. Шибин очевидно славянська назва, від пня шиб, що заховав ся доси в чистій формі в польськім слові szyb у значіню правильно ви-копаної ями з гірничою метою. В руській мові сей пень заховав ся в назві озера Шибене, мож-ливо, що також у словах шибениця, шибнути і в польськім szybować у значіню лїтати. Назва нашого гуцульського озера Шибене заховала ся досить докладно також у Семигородї в назві мі-сцевости, може також гірського озера Scybinum, згаданій під р. 1310. Тамже згаданий також під рр. 1192—96 Cibiniensis praepositus. Мабуть осе-редком первісно руської людности було місто Cibinium, якого назва ще в першій половинї XVI віку держить ся обік нїмецької назви Германштат.

Під р. 1206 згадано Chrapundorf„ де Храпун — очевидно руське слово, der Schnarcher. Під р. 1285 маємо знов Krapundorf. На першій сторонї згадано під р. 1211 Borza aqua, ріка Борза, і там-же Borza terra, очевидно порічє тої ріки, а під р. 1218 стрічаємо Burza, під р. 1222 Bursza, під р. 1223 Boza, під р. 1225 Borze, під р. 1231 Bortze, під в. 1232 Borcze. Пор. борзии комони „Слова о полку Игоревѣ“ і галицько-руське бор-зо в значіню скоро.

Під р. 1208 у тій самій віденьській збірцї документів стрічаємо місцевість Karako. Під р. 1289 ся місцевість зоветь ся вже Korokou, під р.

1322 Craccov. Чи маємо тут назву утворену від мітичної славянської постаті Крака, чи від слів крок або кроква, все таки в формі Korokou маємо приклад характерного українського повноголосу.

Під 1219 у тій самій збірці документів стрічаємо Cundrow locus. В скобці біля сеї назви зазначено редактором може варіянт того самого документу Dumbro, і додано, що так називала ся також ріка. Думбро, се очевидно руська дуброва з характерною для панонського нарічя носівкою на у. Далі побачимо, що Панонці жили в Семигороді ще в 30-тих роках XVI в.

Під р. 1222 стрічаємо Clus, а побіч нього в скобках Kolos monostor. Коли Clus і Kolos (воно живе доси в назві города Kolosvar) для нас доси загадкове, то долучене до нього monostor, се очевидно монастир, і то в безперечно руській і церковно-славянській формі. Коли-ж пригадаємо, що назва города Kolosvar відповідає нїмецькій Klausenburg, то для нас не буде нїякого сумнїву, що clus значить стілько, що латинське clausa, заперта келія, помешканє монаха. Під 1225 згадано вже виразнїйше Clausiense monasterium, під р. 1232 коротко Clusa, а під р. 1245 Culus. В р. 1275 на тім місці стоїть уже Kulusvar.

Під р. 1233 стрічаємо у перве назву Bistritz. Се очевидно назва ріки Бистриці, але також назва положеного над тою рікою міста, якого опис із початку XVI в. подам далі. Під р. 1264 стрічаємо сю назву в формах Bistriche і Bystrice. Під р. 1290 цитований Urkundenbuch подає назви Byztyrche, Byztwerche, а під р. 1309 бачимо знов Bistrice.

Під р. 1265 названо ще вірно місцевість Wolkow; троха вчаснїйше в р. 1251 її назва записана Walko, в р. 1242 Volku, в р. 1275 Volko. Маємо тут без сумнїву руську назву села Вовків, тотожну з назвою села, положеного недалеко Львова, в безпосереднім сусїдстві Зубрі. Згадана

під р. 1268 місцевість Rodna нагадує нам українську Родню, але може також нагадувати наше Рудно, від руди, або бути формою слова рідний. Ся місцевість у тій самій формі згадана ще раз під 1310; чи має що спільного з нею згадана під р. 1312 місцевість Rodnold або Radnoth, не беру ся рішати.

Під р. 1315 згадує ся місцевість Mosna — руське слово мошна, здрібнїле мошонка. Та сама місцевість згадує ся під р. 1317 у попсованій формі Noszna. Місто Мошна відоме також на Вкраїнї. Під р. 1359 згадано ту саму місцевість під назвою Muschna, пор. галицке село Мушина. Під р. 1318 згадано місцевість Zalatna, яка 1336 і 1361 р. стрічаєть ся в формі Zalathna з додатком „in medio Saxonum Cibiniensium adiacens". Очевидно маємо тут церковно-славянське Златна.

Того-ж самого р. 1318 згадана також місцевість Olchina, що треба читати по нашому Ольшина. Ся місцевість стрічаєть ся 1361 р. вже в попсованій формі Olzna sedes, а в топографії з першої половини XVI. віку бачимо її центром саксонської околиці, до якої належить 12 сїл (Olczna sedes, pagos habet duodecim). Нотую ще під р. 1349 назву тої місцевости в формі Alczina. Що згадану під р. 1332 місцевість Bwzd треба читати Будз і бачити в нїй назву від руського „будз", свіжо витисненого овечого сира, се видаєть ся менї досить правдоподібним. Так само не беру ся рішати, чи згадану під р. 1324 назву Sytne, яка під р. 1343 виглядає Zytne, не треба читати Житне. Безпосередно руське походженє вказує згадана під р. 1309 Rosz, а також згадана під р. 1330 місцевість Ruzmark, яка ще вчаснїйше, під р. 1330 згадує ся в формі Ruhcmark; ще раз стрічаємо сю назву під р. 1349 у формі Ruzmargc, а під р. 1377 Reiszmarkt.

Славянське походженє має очевидно також назва Wrbow, згадана під р. 1291, хоча форма з

півголосним р вказує радше на чесько-панонське, ніж на руське походженє.

Не зайвим буде зазначити, що й назва другого обік Германштату головного міста в Семигородї, Кронштату, первісно звучить Korona. Не вважаючи на латинське походженє сеї назви вона все таки супроти нїмецького Krone має без сумнїву славянський, хоч не спеціяльно руський повноголос. Треба зазначити, що назва Korona для сього міста появляє ся пізнїйше від первісної назви Brasum, пізнїйшої Brassovia, правдоподібно мадярської. Назва Brasum стрічає ся під р. 1288, у формі Brassou під р. 1331, а в формі Corona під р. 1336, 1355 і пізнїйше.

В другій половинї XIV. віку стрічаємо пару разів місцевість Богач, і то під р. 1359 у формі Bogacs, під р. 1366 у формі Bagach.

В першій половинї XIV. віку стрічаємо кілька разів назву місцевости, що з часом зробила ся також одним із головних міст Семигорода. Під р. 1315 вона являє ся в формі Medgys, під р. 1318 Medyes, а під р. 1402 знаходимо форму, здаєть ся, близшу до первісної руської назви Medwisch, що відповідає руському Медвіж, т. зн. медвежий город Порів. назву галицько-руського села Медвежа.

Отсим на мою думку вичерпано топографічний матеріял із XII. до початку XIV. віків, який дає нам книжка Ф. Міллера. Поміщені в нїй реєстри особових імен і прозвищ дають значно менше матеріялу, та все таки й тут знайдеть ся дещо не позбавлене інтересу. Славянське походженє нагадують такі прозвища, як Petrus Smerstozil або Smerstoczil, згаданий у метрицї германштатської парафіяльної церкви перед р. 1400, якого назва нагадує радше руське Смертожил утїкни назад, ніж яке будь нїмецьке слово. Так само згаданий у тій же метрицї Petrus Czopp нагадує радше руське слово чіп, у старій формі чоп, ніж яке будь нїмецьке слово. Згаданий під

р. 1367 у реєстрі германштатських кожумяк Jacobus Hentmannisse найприроднїйше відповідає руському гетьманище з панонською носівкою. А вже без сумнїву руськими назвами треба вважати такі, як згаданий під р. 1372 Nicolas Baran та згадані під рр. 1412—13 Andreas dictus Rymer і Petrus Ywan. Під р. 1465 поміщено коротенький реєстр осіб, списаний германштатським бурмістром, що називає ся Nikolaus Rwsse — безсумнївний слїд його руського походженя, хоч його визначне становище в нїмецькому містї свідчить про те, що він зачисляв себе до Нїмцїв. Безсумнївну руську форму має назва Vgrinus (Угрин), згадана під р. 1291. Можна бачити Русина під назвою Georgius Leynczyk, згаданою під р. 1389, пор. руську назву Лейчак, як називав ся руський посол до віденьської державної Ради з р. 1848. Так само назва Petrus Sculak, згадана під тим самим роком, може значити руське слово шуляк, пор. шулїка (Sperber), шульок (Kolben у ростин). Не менше правдоподібно треба бачити Русина під назвою Paulus dictus Chlisth, пор. українське хлист, хлистати. Треба додати, що в документах із р. 1210—1223 кілька разів згадуєть ся Vgrinus Colocensis archiepiscopus.

Варто зазначити руське походженє таких титулятур для означеня суспільного становища, як Vayvoda (воєвода), Bladicz oder Bischof (владика), udvarniki (посїдачі хлїборобських дворів), pristaldus (пристав). Цїкава з многих поглядів грамота короля Андрія II з р. 1219, а власне письмо до Йоана архіепіскопа стригонського (Strigoniensis), у якім король жалує ся на те, що многі nobilium regni, satellites Satanae, pacem per turbantes, Hungaros hostiliter affligunt (op. cit. ст. 13). Се доказ на те, що згадана тут шляхта була місцевого, немадярського походженя, і ще в початку XIII. в. ворожо ставила ся до зайшлих Мадяр Тим самим письмом король надає канонїкам землю Вінч cum uduarnicis nostris et eorum

haeredibus in perpetuum possidendam. Тих удвар ників вичислено 26, між ними стрічаємо два рази прозвище Cuzma (Кузьма). Воєвода Leuke (може Левко?) має ввести каноніків у посїданє сеї маєтности. Під р. 1223 згадана terra Borotnik, пор. назву галицького села Бортники, а під р. 1228 mons Csuzberez — Чужбереж. Під р. 1219 згадано обік locus Bundrow, пор. галицько-руське село Бандрів, (var. Dombro, дуброва) також locus Paztuh — пастух. Декілька ґеоґрафічних назв має закінченє potac або patac, пор. наше потік, прим. Egwerpotac (ст. 24).

На сьому обмежую свої уваги до матеріялу поміщеного в збірцї Ф. Міллєра, не маючи претенсії вичерпати з неї всього цїкавого з культурно історичного погляду. Зверну увагу особливо на лист Самійла, семигородського епіскопа, очевидно родовитого Семигородця, може навіть Русина, який 6. серпня 1453 р. з Константинополя, обертає ся іменем своїм і ще одного „владики або епіскопа“ (Bladicz oder Bischoff) до германштатської міської ради, нїмецькою мовою, з поздоровленєм і досить просторим оповіданєм про здобутє Константинополя Турками (ст. 62—5). Лишаючи се оповіданє для пізнїйшої публїкації, подаю тут у перекладї першу точку статута кронштатських кушнїрів із р. 1328, в якім сказано: „Перш усього постановляємо, щоб нїкого чужого не допускати до цеху, хто не має письменного посвідченя, що він здібний до працї і не ошуканець (validus et non spurcus); кождий, хто вступає до цеху, має дати чотири золоті угорські і два каменї (talenta) воску“.

3. Хрестоносцї в краю Борза в рр. 1211—1227.

Мавши нагоду на короткий час використати згадану вище книжку „Urkundenbuch zur Ge-

schichte Siebenbürgens", що творить XV том другого віддїлу „Fontes rerum Austriacarum" (вид. у Відні 1857 р.), подаю з неї інтересний історичний епізод із панованя короля Андрія II, який підписував ся також королем Galliciae Lodomeriaeque. Сей король в р. 1211 надав монахам хрестоносцям із шпиталю св. Марії в Єрусалимі, нїмецької народности, маєтність „terram Borza nomine ultra sylvas versus Cumanos, licet desertam et inhabitatam". Король надає їм сю землю „pacifice inhabitandam et in perpetuum libere possidendam" для розширеня границь держави. Він позволяє їм із золота й срібла, яке знаходить ся в тім краю, часть (не означену близше) давати до королївського скарбу, а решту лишати собі. Позволяє їм вільні торги й доходи з торгів, позволяє будувати деревляні замки й деревляні городи для оборони від Куманів. Жаден воєвода не має над ними власти крім короля. Вони самі вибирають собі судію, а король від себе додає: „Nos vero praemissos cruciferos in possessionem supra dictae terrae Borza per pristaldum (пристав) nostrum Jura nomine iussimus introduci". Він має об'їхати сю землю відповідно до границь, означених воєводою Михайлом, і детально описаних у документї. Між тими границями названо ріки Alt (пор. укр. Альта) і Борзу (ст. 8—9).

Нїмецькі хрестоносцї, що стояли під спеціяльною протекцією римської курії і мали від неї признану незалежність від усїх духовних властий Семигорода та Угорщини, поспішили заняти надану їм королем посїлість. В р. 1212 король потверджує зверхність брата Теодорика, якого вибрали собі самі монахи, і застерігає, що вони повинні з нової срібної монети, вибиваної з місцевого срібла, віддавати до королївської каси стілько, „quod sufficiat populo ibi conversanti"; упоминає їх, „ne populus ibi habitans ab eis in aliquo gravetur" — отже видно, що земля зовсїм не була пуста, але досить густо залюднена, —

і пригадує їм, що вони як вояки й монахи супроти ненастанних нападів Куманів кождого дня повинні бути готові на смерть в обороні краю (ст. 10—11).

Семигородська єрархія, певно не без впливу римської курії, з разу поставила себе досить прихильно до нїмецьких монахів-хрестоносців. В р. 1213 семигородський єпископ Вільгельм признаючи, що вони свою землю „a quotidianis paganorum incursibus defendunt, se omnibus periculis subicientes“, надає їм право побираня десятини від усїх мешканців з виїмком тих Мадяр або Цікулїв, які би з часом оселили ся в тім краю (ст. 11).

Се надане на просьбу монахів потвердив папа Григорій у Римі письмом із 19. цвітня 1218 р. Чому так пізно, не можемо сказати. Очевидно доси хрестоносцї сидїли на своїй земли зовсїм безпечно і нїхто не чіпав їх. Здаєть ся, що відносини їх до короля протягом сих десяти лїт були хоч може не зовсїм добрі, та все таки зносні, коли король у р. 1222 потверджує їх знов у їх посїлости на Боргї, та вважає потрібним докладнїйше означити їх повинности. Він постановляє, що з золота й срібла, здобуваного в їх посїлости, мають давати половину до королївського скарбу, а для оборони проти Куманів мають будувати камяні замки та городи. Король надає їм нову посїлість, у яку впровадив їх „pristaldus noster Fataletus“; між границями тої посїлости названо „terminos brodnicorum“. Надто монахи одержали від короля право на ріках Альтї та Мароши держати по 6 кораблїв для перевозу соли, яку одержували за дармо з королївських копалень, „quae Ocapa (Окна) vocantur“ Се надане потвердив папа Гонорій письмом із 19. грудня 1222 р., згадуючи при тім, що монахи за Снїговими горами відбудували на ново замок, названий Cuteburc, для оборони від Куманів (ст. 19—21).

В р. 1223 зайшла невеличка зміна в орґанїзації монахів. Вони одержали право вибирати з поміж себе архіпрезвитера або декана, якого за порученєм яґерського епіскопа мав затвердити папа. Першим таким деканом був брат Герман (ст. 21—2). В р. 1223 відносини між монахами хрестоносцями й семигородською єрархією починають псувати ся. В листї до семигородського епіскопа з 12. грудня 1223 р. папа Гонорій дорікає йому, що присвоює собі безправно судівництво над нїмецькими хрестоносцями в Борзї, кличе їх священників та клєриків на свій синод і силує монахів та їх світських підданих до плаченя десятин і инших данин. Рівночасно папа поручає остригомському архіепіскопови в разї непослуху семигородського епіскопа уневажнювати його присуди (ст. 22—23).

Рівночасно почали псувати ся також відносини між хрестоносцями й королем. В р. 1224 монахи жалують ся королеви на свою бідність, через яку не могли доси зложити йому довжних повинностий (nullum majestati regiae servitium poterant impetrari). Король знов розширяє їх посїлість і визначує їм річно 500 марок сріблом данини для королївського скарбу з обовязком удержувати трьох поборців і 500 королївських вояків у часї збираня данини. Коли би в часї війни король сам ішов у похід, монахи мають поставити від себе 100 вояків, а коли шле когось иншого в похід за границю, то лиш 50. Надто надає їм право вживаня лїса Blacorum et Bissenorum спільно з тими-ж Волохами й Печенїгами, далї право побирати по старому звичаю від дня св. Юрія, св. Стефана і св. Мартина по 8 день сировицю (соляну воду) без оплати. Побирати лїсовий матеріял із королївських лїсів можуть свобідно богаті й бідні (ст. 29—30).

Але вже 1225 р прийшло до катастрофи. В початку червня папа одержав від монахів на Борзї зажалене на короля та його погрози,

і повідомленє, що вони вагають ся, чи не покинути їм сей край. Тексту сего зажаленя нема, є тілько лист папи до монахів із 10 червня, в якім він згадує про їх жалобу та поручає їм не піддавати ся нїяким погрозам і не покидати краю без дозвоку папи та їх маґістра, обіцюючи при тім заспокоїти короля (ст. 31).

Зараз 12 червня папа повідомляє про сю пригоду свойого лєґата в Будї, посилаючи йому копію зажаленя монахів (ст. 32). Рівночасно шле до короля просторий лист, із якого довідуємо ся докладнїйше про те, що стало ся в першій половинї 1225 р. Папа пише між иншим: „Frequenter ipsorum fratrum recepimus querimonias, quod ipsos super terra eadem inquietas et frequenter tibi super hoc direximus scripta nostra". Очевидно непорозуміня між королем і хрестоносцями тягли ся вже довший час, тілько писані свідоцтва про них не заховали ся.

Далї оповідає папа, що недавно одержав від монах в відомість, буцїм то король з великою юрбою кінних наїхав землю братчиків, обтяжив їх великими поборами вартости 1000 марок, і значно спустошив саму землю. Надто він заняв замок, вибудуваний монахами за Снїжними горами, викинув із нього братську залогу, при чім деяких братчиків і їх людий королївські вояки повбивали, инших поранили, а деяких увязнили. Просьби братів, аби король дав їм сатісфакцію і випустив увязнених, він не услухав, але жалував ся на них папі, що вдирають ся на землю не даровану їм королем. Монахи заперечили сьому, а тодї король, як твердить папа, зажадав від них, аби вступили ся з дарованої їм землї, і додав тяжкі погрози (ст. 33).

Папа ужив усяких способів, аби вплинути на поступуванє короля. Одним із найстрашнїйших способів, якого в тих і в инших часах залюбки вживали церковні єрархи, було внесенє незгоди й роздору в королївську сїмю. Зараз 18. червня

папа обертає ся з листом до королевича Белї, сина короля Андрія, упоминаючи його, аби в тій части краю, що підлягає його зверхности з волї вітця, не допускав ся таких надужить, за які грозить церковна кара (ст. 35).

Король жалував ся папі через нунція на те, що хоч дав хрестоносцям землю й значні привілеї, але вони незадоволені сим armata manu забрали далеко більше і загрозили королеви, що радше згинуть усї в бою, нїж звернуть забране. Не задоволені тим, що не сповняють обовязків, вложених на них королем, вони переловлюють його підданих та обтяжають їх неналежними їм зовсїм тягарами та вимушенями, і загалом самі зробили ся тяжким тягарем краю (homines eius capiunt, indebitis eos exactionibus aggravantes, et aliis ipsi modis innumeris iniuriosi existentes plurimum et molesti). Між иншим вони не додержали також умови що до плаченя гроший до королївського скарбу. Король висловляє своє обурене на їх поступуване терпкими словами: „Sunt tanquam ignis in sinu, mus in pera et serpens in gramine". (Вони як огонь у пазусї, миш у місї і гадюка в траві, ст. 36).

Папа листом із 1. вересня поручив двом угорським епіскопам розслїдити се дїло. Чи вони підняли ся сеї місії, невідомо. З листу папи до короля з 27. жовтня довідуємо ся, що король таки викинув хрестоносців із свойого краю, а папа впоминає його покликати їх назад і вернути їм землю над Борзою (ст. 37—38). Король очевидно не послухав його, бо з листу папи до короля з дня 17. лютого 1228 довідуємо ся, що хрестоносцї зимою вернули до Риму. Папа знов упоминає короля, аби покликав їх на їх давне місце, і того самого дня пише також до королевої і до вешпрімського епіскопа листи, аби вплинули на короля в тій справі. Та король очевидно мав досить причин і досить сили волї, остояти ся при своїм рішеню.

Тим часом умер папа Гонорій, а його наступник Григорій ще й 1231 р. не покидає справи хрестоносців. У своїм листї до короля Андрія з 30. цвітня 1231 р. він пригадує королеви, що хрестоносці за свойого побуту на Борзї не тілько заселили і управили сю землю, але надто збудували укріплений замок для оборони краю, а коли проти них виступили Кумани з великою силою, вони розбили їх і многих із них навернули на христіянство. Не вважаючи на те король напав на даровану їм землю, вигнав їх із неї та не послухав пізнїйших упімнень папи Гонорія і не хотїв навіть приняти маґістра хрестоносців Германа, щоб вислухати його оправданя (ст. 46—48).

Ще в жовтнї 1234 р. папа Григорій у листї до патріярха аквілейського грозить угорському королеви інтердіктом або екскомунїкою, коли не покличе назад хрестоносців (ст. 58). Ся погроза правдоподібно не була сповнена, бо король Андрій умер при кінцї 1234 р. Від р. 1235 йдуть документи з підписом короля Белї, і того-ж року папа Григорій адресує один свій лист venerabili fratri episcopo Cumanorum (ст. 60).

4. Свідоцтво Райхерсдорфера.

Перейду тепер до другої книжки, згаданої вже бібліоґрафічної рідкости. Вона має титул досить просторий, що звичаєм тих часів, коли була друкована, подає досить докладний огляд змісту. „Martini Broniovii de Biezdfedea bis in Tartariam nomine Stephani primi, Poloniae regis, legati Tartariae descriptio, antehac in lucem nunquam edita, cum tabula geographica eiusdem Chersonesus Tauricae. Item Transsylvaniae ac Moldaviae aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio Georgii a Reichersdorff, Transsylvani, cum tabulis geographicis tam Moldaviae, quam Transsylvaniae. Prae-

terea Georgii Werneri de admirandis Hungariae aquis hypomnemation, addita tabella lacus mirabilis ad Cirknitz Colon ae Agrippinae, in officina Birckmannica, sumptibus Arnoldi Mylii. Anno MDXCV. Cum gratia et privilegio S. Caesareae Maiestatis". Книжка формату малого folio обіймає на початку 6 ненумерованих карток, із яких перша містить висше поданий титул із сімболїчним рисунком, де в сяєві містить ся імя Ісуса в відомій цифрі JHS і з написом довкола: Nomen Domini turris fortissima. Друга й третя картка містять присвяту Мартина Бронєвського королю Стефану Баторію, датовану „in Tassarlagano pago Tartarico" дня 1. сїчня 1579 р. На картках 3 і 4 містить ся поазбучно впорядкований показчик змісту цїлої книжки, а на картках 5 і 6 на двох середнїх сторонах мапа Татарії й Криму зі значною частиною південної України. За сим іде опис Татарії, написаний Бронєвським, на ст. 1—24. Далї на двох ненумерованих картках на їх середнїх сторонах містить ся мапа Семигорода, а на сторонах 25—26 присвята королеви Фердинандови, написана Ґеорґієм Райхерсдорфером; на ст. 27—28 лист тогож автора до королївського канцлера, епіскопа Николая Оляга, датований Viennae Pannoniae д. остатнього цвітня р. 1550, далї на ст. 29—30 Elegia ad lectorem S. Reychersdorfferi, а далї на ст. 31—43 його-ж Chorographia Transsylvaniae; на ст. 44—45 його-ж Exhortatio ad Sacram Regiam Maiestatem, далї на ст. 46 присвята опису Молдавії королю Фердинандови, на ст. 47 коротка промова Ad lectorem, на ст. 48 вірш Moldaviae descriptio і дві епіґрами Yoannis Alexandri Brassicani і на ненумерованих двох картках на внутрішнїх сторонах мапа Молдавії, а потім на ст. 48—53 опис сего краю. На ст. 54 знов покладена коротка латинська вірша Ad lectorem, далї на ст. 55—57 віршована латинська дедікація Ґеорґія Вернера твору De admirandis Hungariae aquis баронови Зиґмунтови Герберштайнови, а на

ст. 58 вірш Йоана Людовіка Брассікана до Ґеорґія Вернера. На ст. 59—60 містить ся лист Гербер-штайна до Вернера, а на ст. 61—75 Вернерів опис De admirandis Hungariae aquis. На дальших двох ненумерованих картках містить ся детальна мапа Циркнїцького озера Як бачимо, зміст книжки досить ріжнородний, у якім звичаєм того часу наукові трактати не обходили ся без поетичних прикрас Не вдаючи ся в розбір змісту сеї книги зазначу тілько, що Мартин Бронєвский два рази як посол короля Стефана Баторія їздив до кримського хана і мав нагоду досить докладно оглянути всї важнїйші місцевости Криму. Що до другого автора, Ґеорґія Райхерсдорфера, довідуємо ся з його листу до епіскопа Николая Оляга, що він з порученя короля Фердинанда двічи їздив у посольстві до молдавського воєводи і з нагоди того поеольства вже перед тим вручив королеви короткий опис Молдавії. В елеґії до читача на ст. 29 оповідаєть ся се ось якими віршами:

At ne multa diu narrando tempora perdam,
Officii referam munera pauca mei.
Regia legati perfunctus munere iussa
Bis per Moldaviae barbara regna tuli.
Perqué Getas vexi patriae mandata Dacosque,
Qui modo de sylvae nomine nomen habent.
Intimaque Eoi lustravi littora ponti,
Unde vehit roseo Phoebus ab axe diem.

В короткій промові до читача на ст. 47 він знов ось якими словами оповідає про свій кільк разовий побут у Молда ії: „Минулих лїт маючи ріжнородні і прикрі порученя від Його королївської Милости до молдавської держави, я відбував туди посол ства і оглянув досить пильно всю ту країну аж до остатнїх границь її окраїн, і пізнав, на скілько позволяла моя здібність і трудности часу та обставин, положене

та окруженє сего краю, який положив собі тут описати ґеоґрафічним способом у короткім нарисї".

Цитована висше публїкація Ф. Міллєра „Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen" дає нам можність троха близше вглянути в житє й відносини сего письменника. На ст. 180—1 сеї публїкації містить ся його лист до міської ради Кронштату, в якім він упоминає ся за кривду двох горожан, що була сполучена також із його власною кривдою, і підписує ся Secretarius und Orator etc., що позволяє догадувати ся, що вже в тім часї (лист датований у недїлю перед святом трьох королїв р. 1529) він займав досить визначне і впливове місце в своїй рідній громадї Кронштатї.

Свою хороґрафію Семигорода автор розпочинає історичним оповіданєм про початки римської провінції Дакії, про побіду Траяна над Декебалем, будову камяного моста на Дунаю, який Траян збудував для влекшеня собі доступу до задунайської Дакії, а його наступник Адріян велїв розібрати аж до поверхнї води зі страху перед улекшенєм варварам доступу до римських провінцій на південь від Дунаю. Далї йде характеристика чотирьох головних народностий, що в першій половинї XVI. віку замешкували Семигород. Се попереду усього Саксонцї, потім народність звана Ciculi, далї Мадяри (Hungari) і Волохи (Valachi). Подаю тут те, що на ст. 33 говорить ся про Цікулїв. „Цікулїя, кут Дакії, сумежний із молдавською землею а мешканцї того краю зовуть ся Цікулями. Говорять, що вони походять від Скитів. Вони живуть на основі своїх законів і обичаїв, а свої уряди роздїляють жеребом. Нїхто між ними не вважає ся нешляхотним, навіть коли власноручно оре або займає ся пасенєм череди. Про те се народ загартований і жорстокий (durum et asperum), немов уроджений для війни, який, як здаєть ся, мовою, обичаями й одежею не много рїжнить ся від Мадяр". Далї йде

досить неясне речене, яке тут подаю дословно: „Hi sunt Hunnorum antiquissimi, quos Ciculos appellare malunt quidam, quod e Scytis originem trahunt“. Видно, що дехто з необізнаних ближше зачисляв Цікулїв до Мадяр, а инші волїли бачити в них потомків Скитів, т. зн. Русинів.

„Цікулї жиють роздїлені на сїм околиць, які сами називають оселями (sedes), яких назви ось які: Sepsi, Orboi, Kysdi, Czijk, Gyrgio, Markus Zeek, Aranyas Zeek, так названі мадярською мовою, найвизначнїйші між иншими цікульськими містами. Czijk місто з північного боку, а Kysdi на лїво, положене у самих стіп Карпат. З ним сусїдує Gyrgio на захід під тими-ж стопами Карпат, земля гориста і мало управна (aspera) в крайнїм північнім кутї Семигорода. До Gyrgio притикає Marcus Zeek на південь у нутрі семигородської провінції, над долїшнїм бігом ріки Марош*). Головним містом сеї околиці есть Zeckelwasserhel, по саксонськи Neumarkt (Новий Торг), місто дуже просторе, де часто відбувають ся многолюдні сходини Цікулїв. Мадяри і шляхта в тих околицях подекуди змішані з Саксонами, зближають ся по троха до Цікулїв мовою, одежею та уоруженєм. Сї три народности (Нїмцї, Цікулї й Мадяри) злученими силами та військом підготованим для военної акції, як загально приймаєть ся, достарчають 90.000 або й більше узброєних. І не тайна се, що ся країна протягом так многих столїть зазнала дуже богато ворожих нападів, але не було такого часу, в якім би вороги не мусїли уходити з неї з великою своєю стратою“.

„Жиють у тім краю також Волохи, але в розсипцї і без певних постійних осїдків. Вони, як свідчить їх язик, походять від Італїйців і свою провінцію (Молдавію) називають Флякцією, від

---

*) Анї одної з сих назв я не можу пояснити при помочи мадярського словаря; в усякім разї вони анї славянські, анї румунські. *І. Ф.*

якогось Флякка Римлянина, що припровадив сюди значну кольонію для оборони Мезії від Даків".

Далї автор описує головні міста Семигорода, починаючи від Вараждина, в якому згадує епіскопа Ґеорґія, що був заразом скарбником семигородського королївства; там-же містила ся мармурова гробниця угорського короля Владислава. В околицї міста Колошвару (Klausenburg) згадує богаті копальнї соли, що достарчали її головно для угорської столицї Буди. Головним містом Семигорода автор називає Шибин, Cibininm, по нїмецьки Hermannstadt, quae civitas huius regni metrepolis est et munitissima, aurique et argenti, rerumque omnium longe abundantissima" (ст. 35). Автор оповідає про семилїтню геройську самооборону Шибина в часї безкоролївя по смерти короля Владислава, коли то мешканцї сего міста власними силами й коштами не тілько сами остояли ся проти ріжних ворогів, але піддержали також іше инші міста, щоб не підпасти під чужу залежність.

Довкола Шибина містить ся сїм околиць саксонських, між якими стрічаємо Reussmarkt (Руський Торг) з десятьма селами і Olczna (Ольшина) з 12 селами. Церковна орґанїзація Семигорода складала ся з 8 парафіяльних капітул, між якими бачимо капітулу в Бистрицї з 23 парафіями, капітулу в Коронї з 30 королївськими парафіями і 2 капітули в Шибинї, з яких до одної належить 23, а до другої 22 парафії. Недалеко Шибина містить ся давня копальня соли в місточку Вижагна (від славянського выжьгати), яке Саксонцї прозвали Salzburg (ст. 36). Корона, по мадярськи Брашов, а по нїмецьки Kronstadt, славна ярмарками, на які приїздять Турки. До неї належить три передмістя, з яких одно заселяють Болгари, друге Мадяри, а третє саксонські рільники. В тім містї недавно повстала біблїотека, найбогатша на всю угорську державу

після розсипки славної біблїотеки короля Матвія Корвіна в Будї. В досить неясних висловах автор згадує про грецьку назву міста Stephanopolis, на пів варварську Cronopolis, мадярську Brassovia, панонську Burcza, яку „nostri autem Burciam vocant vel ab amne cognomine, qui id loci interluit, vel a radice, quasi dicas nostrate lingua Wurczia". В околицї живуть Нїмцї в суміш із Цікулями, але до міста не приймають нїкого крім Нїмця (ст. 38).

Чотири милї від Корони лежить твердиня Фоґараш, із якої в р. 1541 підступом упроваджено семигородського воєводу Стефана Майлята, якого Турки за справою молдавського воєводи Петра завезли до Константинополя і там держать доси в тяжкій вязницї.

Подано далї опис Бистрицї. Вона лежить на широкій рівнинї, з обох боків має горби покриті виноградниками. Серединою міста тече ріка того-ж імени, а чотири милї від Бистрицї віддалена оселя Родна з богатою копальнею золота. Медіяш місто положене в осередку Семигорода, також богате вином і всякими живностями, вславило ся авантурою ґубернатора Людовіка Ґрітті, що 1527 р. звабивши до себе варажданського епіскопа Емерика Чибацького, вбив його, і за се обляжений у своїм містї Волохами та Саксонами був узятий насильно, виведений на поле і вбитий прилюдно разом зі своїми спільниками, а його два сини, хоч невинні, були покарані смертю молдавським воєводою.

В Колошварі згадує автор (ст. 39) між мешканцями окрім Саксонів та Мадяр також Панонцїв, що користують ся спеціяльною автономією, яку автор характеризує ось якими словами: „Eam (civitatem) Saxones mixti Pannonibus incolunt, iudicem et consules alternis vicibus quotannis concordibus suffragiis, nec dispari numero eligunt, hi Hungarum, illi Saxonem, suos quisque senatores salutant. Очевидно були в містї дві, мабуть

в основі віроісповідні громади, з яких одна складала ся з Німців і Панонців, а друга з Мадяр.

При описї міста Білгорода, Alba Julia, що повстало в римської кольонії і мав тепер німецьку назву Weissenburg, автор згадує, що тут колись жили Готи, яких слїди до його часу видні були в численних написах (ст. 40). На захід від того міста серед гір лежить оселя Абруґбаня, якої кінцева назва вказує на її руське походженє; ся місцевість незвичайно богата золотом і иншими металїчними рудами. Недалеко від неї лежить друга стара копальня золота Златна (Zalathna), яку за часів автора займали Волохи. Друга подібна оселя Керешбаня за часів автора замешкана була в суміш Саксонами й Волохами (ст. 42).

Автор кінчить свій опис ось якою горячою похвалою свойого рідного краю: „Est itaque haec nobilissima et opulentissima regio et provincia, pluribus aucta nationibus et incolis, omniumque rerum, quae ad humanum spectant usum, longe refertissima, auro et argento saliumque fodinis, ex quibus quotannis ingens thesaurus hauritur, cum viniferis montibus et iumentorum et pecorum ingenti multitudine undiquaque referta. Neque suspicetur quispiam, in tota Europa huic provinciae Transsylvaniae opulentia et amoenitate esse parem, aut usufructu praestantiorem" (ст. 43). По нашому сказати: „Се найкрасша і найбогатша країна, заселена многими народами та мешканцями і щедро наділена всїм, що йде на пожиток людям, золотом і сріблом і копальнями соли, з яких що року черпають ся величезні скарби, з богатими виноградниками, скрізь благословенна незлїченим множеством усякого скоту та худоби. І здаєть ся менї, що в цїлій Европі не знайдете провінції, що рівнялась би богятством та приємністю і пожиточністю з отсим нашим Семигородом".

5. Праця проф. Кочубінського.

Отся статя була написана в мартї і в значній части надрукована в вереснї м. р. на основі цитованих у нїй жерел. Тодї ще я не познайомився з основною студією проф А А. Кочубінського „О русскомъ племени въ Дунайскомъ Залѣсьѣ", що появила ся ще 1891 р. в другім томі „Трудовъ седьмаго археологическаго съѣзда въ Ярославлѣ 1887" ст. 9—66. Познайомивши ся з сею працею російського вченого, опертою в значній части на тих самих жерелах, якими користувався я (окрім книжки Ф. Мілл ра), вважаю відповідним подекуди доповнити свої спостереженя тими, які зібрав російський учений, а надто вказати на добрі й слабші боки його праці, закроєної на значно ширший розмір, як моя розвідка.

Праця А. А. Кочубінського, що займає несповна 60 сторін друку великого 4-о, розпадає ся на 15 (властиво 14, бо ч. 5 нема) роздїлів неоднакового розміру, переважно фільольоґічного змісту, з яких перший (стор 9—10) навязує до давнїйшої працї автора про надволжан ьке Залїсє і властиво не належить до річи. В другім роздїлї автор, простуючи твердженє румунофілів про первісне населенє Семигорода Румунами або Валахами, підносить значне число оронрафічних, гідроґрафічних та топоґрафічних назв славянського походженя, які вказують на дуже давнє заселенє Семигорода славянським племенем (ст. 10—12). Давність того заселеня можна означити тим, що в початку XII в се населенє застала на місцї нїмецька кольонїзація, що прийшла сюди переважно в Фляндрії. Автор вичисляє ось які назви гір славянського походженя: Бик, Бистричора (Бистрич-гора, гора з якої витїкає Бистриця), Волкан, Верх або по волоськи Верф, Дїд, по мадярськи Det hegy, de hegy значить хребет або гора; Дїл, по волоськи Dealu; та сама

назва у галицьких Русинів, принаймі дрогобицького пов.; Обрина, від старославянського Обръ (скорочене з Avarus), по чеськи й доси obr, obrovsky (велетенський); Прислоп (Priszlop) — автор не поясняє сего слова, бо його пояснене може дати тілько чоловік знайомий з гірськими відносинами та місцевостями галицько руських Карпат. Прислопами давно називали місця, куди ходили медведї і де на них заставляли пастки звані слопами. Така пастка на медведя, се була колода завішеиа досить високо на двох деревах над медвежою стежкою; до колоди при помочи відповідного механїзму прикріплювано на самій медвежій стежцї живе порося на принаду для медведя, який ідучи в ночи стежкою і хапаючи свою мниму здобич мусїв сїпнути механїзм, наслїдком чого колода падала з гори і вбивала медведя на місцї. Малий прилад такої самої конструкції, зроблений із двох дощок, кілків і деревляного язичка, названий слопець, уживав ся за моєї памяти в моїм рідним селї для ловленя миший. Села з назвою Прислоп (по польськи Przysłup) маємо в Галичинї в лїськім, горлицькім та калуськім повітах*); далеко більше стрічаємо в горах верхів та облазів з такою назвою; від сеї назви місцевостий походить також родинна назва Прислопський. Далї наводить автор назву гори Руська, по нїм. Russberg, з якої витїкає потік Чорна. Мадярську назву гори Astalko легко вивести від славянського с т о л ъ. Непевний автор що до походженя назв Batra, Batrina, хоча придаток „ина“ йому видаєть ся без сумнїву славянським, а самі назви близькі до слова ватра, яке у галицьких Гуцулів значить огонь. Назву Ватра стрічаємо в буковинських оселях Дорна Ватра і Ватра Молдавиця (Orz. 88).

Що до рік, то тут стрічаємо поперед усього

*) K. O. O r z e c h o w s k i, Skorowidz Galicyi i Bukowiny. Kraków 1872, ст. 67.

назви: Бистриця, по нїм. Feistritz, а в давнїх документах Beszterche; Думбрава, (старосл думбрава), в дімінутіві Dimbrovitza, доплив Дунаю. автор нагадує богато гір. осель та долин сеї назви в теперішній Румунії і вважає сї назви доказом давнього заселеня цїлого басену долїшнього Дунаю з лївого боку Славянами. Назви місцевостий, що походять від слова дуброва, польське dąbrowa, маємо в Галичинї та Буковинї: Дуброва 15, Дубровиця 7, Дубрівка 28, Дуброви 2. Се слово колись було навіть іменем власним: відомо, що жінка першого польського короля Мешка була Чешка на імя Дубравка, по польськи Dąbrówka. Старославянська також назва Злата, потока, що з лївого боку впадає до Мароша. Мадяри переклали сю назву на свое Aranyos, що значить золотий. Один доплив ріки Самоша називає ся доси Красна; доплив Мароша називає ся Лопушник, від руського лопух, ростина, якої назва часто приходить також у назвах галицько-руських сїл; і так маємо Лопухову в рiпчицькім, Лопушанку в бірчанськім, старосамбірськім та турецькім, Лопушани в золочівськім, Лопушку в ланцутськім Лопушну в 10 місцевостях ріжних повітів і Лопушницю в бірчанськім (Orz. 45). Ріжні назви гірських потоків у Семигородї мають і доси при мадярських назвах приставку patak, слав. потокъ: Sar-patak, Kőrös patak і т. и. В ріжних частях Семигороду стрічаємо потоки з назвою Toplitza, теплиця. Не догадується ся автор славянського походженя ріки Aluta або Olta, що в старих документах називаєть ся Alta, пор. назву української ріки Альти, наведену висше.

В третїм роздїлї (ст. 12—14) автор переходить ряд назв заселених місць із слїдами славянського походженя, серед яких особливо цїкаві назви з носівкою, які я вважаю належністю панонських Славян, що після мадярського погрому з початком X. в. схоронили ся в значнім числї

до Семигорода і жили тут іще в першій половині XVI. в. Таких назв наводить наш автор 7: Domb, рум. Dimba, слав. дѫбъ; Dombro, рум. Dumbrava, слав. дѫбрава; Gombacz, слав. гѫба; Golumba, лат. columba, слав. голѫбъ; Gerend, рум. Grind, слав. грѧда, руське гряда, гряди (поперечні два бальки в хатї понизше стелї над пічю для складаня полїн конопель до сушеня і т. и); в Галичинї стрічаємо се слово в назвах сїл Grzęda і Гряда львівського і камінецького, та Грядка цїшанівського пов. Lunka, слав. лѫка; сю назву має в Семигородї 7 осель, у Галичинї її стрічаємо в двох селах, у ряшівськім і самбірськім пов. Старе славянське походженє виявляють назви Dyeva, слав. дѣва, Pestere, слав. пештера, руське печера; Strazsa, слав. стража; Ternavizca, слав. трьнъ, руське терен, пор. Тернавка, потік коло Ясениці Сільної, Тернава, назва 5 сїл у ріжних повітах, Тернівці перем., Терновець тарнівського і Тернавка, назва шести сїл ріжних повітів; далї Тернавське Терногора, Тернорyда, Тернопіль і польські Тарнів, Тарновек, Тарновіца, Тарновець, Тарнівська Воля і Тарнівка (Orz. ст. 83).

Між містами Семигорода стрічаємо Білгород, по мад. Fejér var, в старих документах Alba Carolina; далї Vaszar hely, по слав. Градиште або Гредиште; Kapnik-banya, по руськи Копник, копальня, і баня — знач. теж копальня або соловарня, соляна жупа. Назву баня стрічаємо в богатьох галицьких місцевостях у формах: Баня (6 місц. ріжних підгірських пов.), Баниця (двох гірських повітів) і Баниля (трьох буковинських пов.). Корінь коп, копанє стрічаємо в многих галицьких місцевостях у ріжних формах: Копачі (2), Копачинцї, Копалини (5), Копань, Копанини (2), Копанка, Копанки, Копки і Копятин (Orz. ст. 36). Одно з найбільших міст Семигорода Колошвар, по нїм Klausenburg, у старих документах має назву Kolo або Clusa. Проф. Коч. виво-

дить сю назву від слав. ключ, на мою думку не зовсїм вірно; на лїпший слїд веде нас стара назва Kolos-monostor, яка означав замкнений (clausa) укріплений монастир. Чи справдї народня память вяже сю назву з іменем римського цїсаря Клявдія, чи може лат. назва Claudiopolis була пізнїйшою комбінацією Румунів, не беру ся рішати. Без толкованя лишає російський учений назву Kraszna, руське красна, якої паралелї знаходимо в назвах галицьких місцевостий Красна (4), Красне (11), Красноіля. Краснопіль, Краснопуща, Красносїльцї (2), Краснославцї (Orz. 38 ст.). Руське походженє вказує назва міста Bistritz, очевидно нїмецька транскріпція руської Бистрицї, так само Russmarkt або Reussmarkt, у документах Forum Ruthenorum, найкрасший доказ, що вже в XIV. в.. із якого датує ся документ із сею назвою, в Семигородї, а власне в центральній його части, між Германштатом і Білградом, відома була національна назва Русинів. Славянське походженє виявляють назви секлерських міст Pentek (слав. пятокъ), Csek-Szereda (руське середа). Сюди-ж належать мадярські назви csörtötök (слав. чьтврьтъкъ, руське четвер). szambath (слав. сѫбота, руське субота).

У четвертім роздїлї (ст. 14—24) автор зупиняє ся над слїдами добуваня соли в Семигородї, яке почало ся там мабуть іще в передісторичних часах. У початках історичних часів середнїх віків се занятє густо-часто вяже ся з назвами славянського, здебільшого руського походженя. До таких назв належать: Szolnok, що відповідає слав. сольник; Akna або Окна, слав. окно в значіню копальня, яма, руське вікно, віknище в значіню глубокої ями. Обі сї назви стрічаємо часто в назвах галицьких та буковинських місцевостий, як ось: Соль, Сольця, Солець, Солина, Солинка, Солка (3), Солонець (2), Солонка (2) (Orz. 77 ст.), а також Окна біля Кицманя, Окняни, Окно або Вікно (2) і Оконин (Orz. 56

ст.). Копальні зелїза, якого добуванє почало ся також дуже давно, характеризують ся в Семигородї славянською назвою Banya (баня), яка являєть ся в ріжних сполуках, як ось Banya-bük, Baja-de fjer (копальня зелїза, рум. fjer, з лат. ferrum), або в здрібнїлих Banyjka, Banyiczka, по руськи банечка). На сторонах 20—21 автор наводить досить довгий ряд (32) мадярських слів узятих майже живцем із славянської, в значній части з руської мови.

Троха ширше (ст. 22—24) говорить автор про славну в Семигородї копальню золота Златна, яку не вважаючи на її славянську назву вже в першій половинї XVI. в. зовсїм заселили Волохи. При сьому автор цитує відомого нам уже Ґеорґія Райхерсдорфера, одначе в пізнїйшім виданю від того, яким користував ся я, при тім хибно називаючи його твір „Chronographia“ зам. Chorographia.

На сьому оглядї змісту перших 3 роздїлів (розд. 5 в статї нема, а зараз по 4 іде 6 на ст. 24) кінчить ся для мене інтерес статї проф. Коч., бо дальші роздїли (6—15) заняті виписками з документів та полємікою з ріжними румунськими та мадярськими вченими, яка для нас має менший інтерес. Завважу лише, що остатні 4 роздїли заняті спеціяльно питанєм про національність т. зв. Едерових Русинів, у яких язиці, судячи по пробі поданій на ст. 51, пр. Коч. не знаходить нїчого руського, а за те численні признаки болгарської мови. Далї він збирав систематично свідоцтва про істнованє Русинів у Семигородї, яких на його думку вже в першій половинї XVI в. був і дуже мало Важне те, що ті Русини в деяких документах називають ся зайшлими з Угорщини і належать до протестантизму гельветської конфесії, т. зн. були кальвінїстами. Трудно зрозуміти, яким способом російський учений, констатуючи з одного боку присутність руського елємену в Семигородї від XII—XVI в., а з дру-

гого боку найже повну неруськість т. зн. Едерових Русинів, власне потомків угорських Русинів-протестаитів, рівночасно признає, що саме вони були остатніми потомками семигородських Русинів і вже в початку XIX. в. винародовили ся зовсім, перемінивши ся або в Румунів, або в Мадяр.

Головною хибою дослїдів проф. Кочубінського я вважаю те, що він занадто поспішно і не розглянувши ся в давнїйших жерелах зідентіфікував часто згадуваних у жерелах XII—XVI в. Цікулїв (декуди їх називають також Siculi) що замешкували ще в першій половині XVI. в. майже цїлу північну часть Семигорода та його східній кут над рікою Борзою (ultra montes nivium), з невеличким мадярським племенем Секлерів, що живе доси в вилах двох річок Кокелїв довкола центрального свого міста Кокельсбурґа*). Без потреби також бачить проф. Кочубінський у племени, згадуванім не раз у жерелах під назвою Bisseni (чит. Бішені) варіянт до назви Rutheni; в тім племени, як переконує нас між иншим також свідоцтво Ф. Міллера, треба бачити не Русинів. але Печенїгів, яких останки в XI. в. виперті з українських степів знайшли собі захист у семигородських горах.

6. Матеріяли Ф. Цімермана та К. Вернера з XIII.—XIV. вв.

Значно пізнїйше по написаню праці проф. Кочубінського вийшла в Германштатї в Семигородї двотомова збірка архівних матеріялів до історії Нїмців у Семигородї п. з.: „Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von Franz Zimmermann und Carl Werner“, якої

---

*) Пор. мапу Семигороду, поміщену при хорографії Райхерсдорфера в описанім мною виданю.

перший том, виданий 1892 р., обіймає час від р. 1191 – 1342 В тій збірці передруковано всї документи з віденьських Fontes rerum Austriacarum, цитованих висше, а надто додано значне число документів, що доповняють віденьську збірку в обнятім нею часї, а також доведено збірку до пізнїйшого часу. Дуже основно написана передмова (ст. VII—XXX) орієнтує про дотеперішнїй хід історичних студій та публїкацій про семи городських Нїмцїв. Вибираю з сеї збірки ряд топографічних назв і імен власних, що виявляють руське походженє і не були згадані в попереднїх роздїлах сеї студії.

Ось топографічні назви: Bahna або Bohna, млин згаданий під р. 1331 і маєтність, згадана під рр. 1291 і 1319, вказує на наше слово багно. Barómlak, околиця або село, згадане під р. 1305, нагадує подільське місточко Боремлю. Bazarab terra, згадана під р. 1331, нагадує Бесарабію. Berlad або Barlad місцевість згадана під рр. 1319 і 1323, — назва тотожна з назвою українського села, відомого в XVII. в. (М. Грушевський, Історя України-Руси, т. VI ст. 60). Boje terra, згадана під р. 1231, нагадує наших Бойків. Borynka, замок у північній Болгарії, згаданий під р. 1273, нагадує наше село Бориню. Borothnik terra, згадана р 1223, нагадує наші Бортники. Karasou або Crassou, замок згаданий р. 1247, назва може походити від славянського красити, пор. руське крашанка. Cheresnyespatak, читай Черешнєшпатак, назва зложена з руських слів черешня й потік, згадано під р. 1332. Гора Kneslonkh, згадана під р. 1332, нагадує нашу Княжолуку, з панонською або польською формою łąka зам. лука. Пень „князь“ бачимо також у назві місцевости Knezeg, згаданій під рр. 1319 і 1323. Церков названа Cruz (читай круж) або Szenkerest, згадана під рр. 1270 і 1322, се св. хрест, у польській формі krzyż; у давнїйшій руській мові вживано слово крижувати. Село Chiestve

або з мадярська Csesztve, згадане під р. 1320, се руське Черстве, з пропуском р. Соляна копальня Kulusakna, згадана під рр. 1310 і 1326, се Вікно недалеко міста Колошвару. Місцевість Gerebenes, згадана під рр. 1294 і 1303, має в собі пень жереб, пор. руське жеребець. Потік Gorbopathaka, згаданий під р. 1297, має назву, зложену з двох руських слів горб і потік. Маєтність Haraztus, згадана під рр. 1319 і 1323, нагадує наше гаразд. У назві гори Hydysholm, згаданої під р. 1313, бачимо в кінцевій части руське слово холм. Руську назву має замок Patak (потік), згаданий під р. 1273. Хутір Peczath, згаданий під р. 1247, нагадує руське печать. Околиця Pethelaka, згадана під рр. 1294 і 1334, нагадує назву Петеляк, відому у Львові. Назва села Rihuini або Richoini виглядала би по нашому Рихвини, від слова рихва, з нїм. Reifen (рід обруча), пор. польське Rychwałd. Село Teremi, згадане під р. 1319, нагадує староруське слово терем. Місцевість Tuorozko, Turozko, Turusko, Torozko, згадана кілька разів у рр. 1262—1291, має в своїй основі назву звіря тура і заховала мабуть память про істнованє того звіря в Семигородї. Назва лїсом покритої гори Zuhodol, згадана під р. 1238, відповідає руському Суходол. Нарештї в назві околиці Udvar-Mykthelek, згаданої під р. 1291, перша половина — руське слово, рівнозначне словам двір або дворище.

Із імен власних зазначу ось які: Annych або Anich (читай Аннич або Аніч), пор. руське Анниця; так називала ся дочка одного ґрафа (comitis), згадана під р. 1325. Ivan de Bulenus Balk, згаданий під р 1263, має руську форму імени хресного. Прозвище Bazarab або Bazaras має заальпейський воєвода, згаданий під рр. 1327, 1333 і 1335. Під р. 1337 згадуєть ся Bolobuch, отець Николая, пор. українське прозвище Балабуха. Парох Павло має прозвише Chapurka, пор. раше „шьифурка“ — шапка грибова; се про

звище стрічаєть ся також у нїмецькій формі Tschappertsch. Каштелян Николай має прозвище Chicho, чит. Чічо, пор. прозвище бориславського селянина Іван Чічі; слово чіча в дїточій мові означає гарний цвіт, чіча ляля — гарна дитина. Священник Николай має прозвище Kormosbach, чит. Кормошбач; першу половину сеї назви маємо в назві відомого перемиського адвоката Кормоша. Назва Johannes dictus Horoch нагадує уживану у нас назву Горох, взяту від ростини тої самої назви. Імя Iwanka має дочка шляхтича Григорія de Palatka, згадана під р. 1334; прозвище Palatka так само руське палатка; прозвище Іванка має епіскоп вараждинський, згаданий під рр. 1318—1327. Українську форму імени Софрон — Супрун стрічаємо в назві семигородської місцевости Suprunium і в назвах її горожан під р. 1247. Прозвище Tolmach (чит. Толмач) мають численні міщани Германштата, згадані в рр. 1319—1342. Нарештї прозвище Zwk (чит. Жук) мають численні шляхтичі, згадані під р. 1302.

На закінченє сего роздїлу годить ся згадати ще одно руське імя, що правда, не семигородське, але галицько-руське, яке стрічаємо в документї короля угорського Белї IV., виданім дня 2. червня 1247 р. В тім документї король надає посїлість Северин (Zeurino) у Семигородї мальтанським рицарям і при кінци документу подає реєстр найвисших достойників своєї держави, не як свідків, а як сучасників того наданя і мабуть для їх відома. Вичисливши наперед найвисших духовних достойників, реєстр починає ряд світських достойників ось якими словами: „Rectislao illustri duce Gallitiae et bano totius Sclavoniae“ (op. cit. ст. 76). Імя Rectislaus має у Февровім кодексї (IV, 1, 447) варіянт Ratislao. Очевидно се імя галицько-руського князя Ростислава, який вступивши в службу угорського короля доступив чести стати баном Слявонії.

7. Тимчасове закінчене.

Для доповнення сего нарису про слїди Русинів у Залїсю згадаю коротко книжку И Филевича „Исторія древней Руси“, т. I, Варшава 1896, який присвятив сему питаню декілька уступів, особливо на ст. 1—13 і 160—180, і зупиняється головно на топографічних назвах краю. Не буду зупиняти ся при його дослїдах, які не довели його далї від його попередників, а зупиню ся трохa довше на питаню, що таке Секлєри. Сучасна наука не лише в Росії, але також у значній части в західній Европі ідентіфікує семигородських Секлєрів із тим племенем, яке в давнїйших жерелах XII—XVI вв. зоветь ся Ciculi, а в пізнїйших Siculi. В нїмецькім лєксіконї Мавра*) читаємо про них ось що: „Секлєри, се мадярське племя, що живе в трьох східнїх комітатах Семигорода (Удваргель, Еші і Фаромшек) і в мові та обичаях заховало богато старовини. Їх число виносить 450.000, але се число меншає наслїдком їх еміграції до Румунії. Національна традиція бачить у них безпідставно (в нїм. fälschlich) потомків Гуннів Аттілї; правдоподібно вони мадярського або хозарського походженя, і були королем Владиславом I. та його наступниками переселені в східні околиці Семигорода як гранична сторожа. До р. 1848 вони вважали ся шляхтою і мали богато привілеїв, підлягали тілько своїому власному старостї (span) і судіям, а їх край аж до р 1874 був подїлений на 5 т. зв. столиць (szek). Хоч добрі пограничні вояки, вони довго опирали ся правильній військовій службі, і аж по подавленю повстаня ґенералом Букковом були змушені ставити три полки. В рр. 1848—9 вони допомогли Бемови до кількох побід“.

---

*) Meyers grosses Konversations-Lexikon, Bd. XIX. Wien und Leipzig 1908, ст. 261—2.

Для доповненя сих відомостий не зайвим буде подати те, що пишуть про Секлерів деякі старші історики. Німецький єзуіт Юрій Прай, що в XVIII. в. написав декілька важних праць про Угорщину та Семигород, у своїй книзі „Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum“, вид. у Відні 1741 р., на ст. 386 виводить Сікулів від давніх Скитів, яких він через помилку ідентіфікує з Пацінакітами, т. є. Печенїгами, яких мішали вже византійські історики XII. в. Він оповідає, що вже Константин Порфирогенет згадав про 8 племен Пацінакітів, які пізнїйше від Угрів були виперті з Дакії. З них племя Їіля заняло теперішню Дакію, племя Їіязічопон заняло Молдавію та Волощину. Племя Їіля під проводом свойого князя Стефана перейшло під власть Угрів і назвало ся потім від свойого положеня між лїсами Трансільванцями“. Як одинокий доказ свойого оповіданя наводить Прай оповіданє византійського історика Никити Акоміната про війну цїсаря Йоанна Комнена зі Скитами в р. 1121, подане висше на ст. 145—146.

Той сам історик на ст. 179 наводить свідоцтво мадярського літописця Туроція, по якому Чаба, син Аттілї, опинивши ся в безвихіднім положеню, підлав ся цїсареви Гонорієви, від якого принятий був дуже гуманно. Але Гунни на диво затужили за рідним краєм і вернули ся до Скитії, а тілько 3.000 з них лишили ся в границях Трансільванії, і боячи ся, аби їх не називали Гуннами, прозвали себе Сікулями. Прай називає се твердженє смішинм і неправдивим. Додам іще, що назва Секлерів по мадярськи пишеть ся Székely, а се слово найблизше стоїть до слова zékel, що значить сидїти або садити, так що назва Секлерів відповідає нашому „осадники“ або поселенцї. Се було би свідоцтво про досить пізне оселенє Секлерів у Семигородї.

Не зайвим буде зазначити тут іще про православний манастир Сікул і про инші цікульські

манастирі в Молдавії в другій половині XVIII. в. згадані в книжці „Житіе и писанія молдавскаго старца Паисія Величковскаго". Москва 1847, ст. 50—52 і ин. Не менше важною може бути також відомість, що австрійський ґеоґраф Людв'ґ Гайфлєр у р. 1855 подає ось яке число мешканців Семигорода з огляду на їх віроісповіданя: католиків 867.000, в тім числї 648.000 грецького обряду або унїтів, 219.000 латинського і 7.000 вірменського обряду, далї 637.000 православних, 295.000 кальвінїстів, 198.000 лютеран, 46.000 унїтаріїв і 15.000 Жидів. Румуни всї або унїти або православні, Нїмцї переважно Лютерани, а Мадяри по части католики, а по части кальвінїсти*). Тому, що Румуни всї належать до православного віроісповіданя, чи не найпростїйша річ буде бачити в семигородських унїтах людий того самого племени, яке в північній Угорщинї та Галичинї називає себе Русинами?

Про Секлєрів у тій статистиці не згадано нїчого. Коли допустити, що автор зачислив їх до Мадяр, а Мадяр кальвінїстів подає число 295.000, а надто всїх римо-католиків 219.000, то побачимо, що навіть приймаючи всїх Секлєрів за католиків, що не зовсїм правдоподібне, бо є катслики також між Мадярами, а Секлєри всї належать до римо-католицької церкви, число Секлєрів у 1855 р. не було більше як 200 000, а можливо, що й значно менше. Що давня назва Цікулї могла означати людий руського племени, се можна догадувати ся на основі сеї самої назви, що відповідає руському цикало, чоловік, який замість „чи" говорить „ци". Так говорять скрізь на галицько руськім Підгірю. В селї Нагуєвичах одного чоловіка, який замість загально-вживаного в тім селї „ци" говорив „чи", прозвали Чиправдою.

---

*) Ludwig Ritter von Heufler, Oesterreich, Ein geographischer Versuch, Bd. III. Die Karpathenländer von Oesterreich. Wien 1855, ст. 118.

Від уживаня форми „чи“ замісь „ци“ пішли назви Чикало, Чикаленко, Чикалюк. Вкажу на анальотічні назви хорватських діялєктів: кайкавщина, чакавщина і штокавщина, взяті від ріжних форм слова „що“.

ДОДАТОК.

Слїди скитської традиції в історії та побутї українського народа.

Найдавнїйшим слїдом скитської традиції в історії українського народа можна вважати лїтописне оповіданє про подорож апостола Андрія на Русь і спеціяльно про т. зв. новгородські банї. Ся анальоґія вказана мною в студійцї про найстарші традиції київської землї, що появить ся незабаром у друку.

Другим важним слїдом скитської традиції в історії України треба вважати спосіб войованя таборами, практикований українськими козаками та Ляхами в війнах XVII. о. Ся тема варта спеціяльного дослїду.

Про деякі слїди скитської традиції в побутї галицько-руського народа помістив я ось яку статейку в ч. 164 „Дїла“ з вівторка дна 3. липня 1912 р., ст. 7, яку подаю тут із деякими поправками.

„Дня 18. липня вечером наш господар Василь Якібюк принїс два старі гуцульські вироби, а власне деревляну порошницю типукубка, на випуклій части вибивану мосяжними бляшками в формі малесенької підкови, і деревляний черпак з широким вухом, вистругани із одного дерева. Сї предмети він одержав для продажі від свойого сусїда, а сей одержав їх із Жабя, де вони переховували ся в домі одного ґазди, що після ро-

динного переказу був товаришем Довбуша. Оба предмети були власністю того товариша, і наш господар, добре обізнаний із технїкою гуцульських виробів і сам визначний майстер у тій технїці, оцїнив їх давність на більше як 200 лїт. Я купив аби оба сї предмети. Показуючи їх наш господар згадав про давнїй спосіб Гуцулів варити кулешу в деревлянім горшку або черпаку. До такої посудини наливали воду, окремо на ватрі розгрівали каміньцї, і розпечені сильно вкидали в посудину з водою, яка від того в скорім часї закипала; на сей кипяток сипали стілько муки, скілько було треба на кулешу. Коли вона обварила ся так, що втягла в себе весь окріп, її вимішували деревляним приладом, т. зв. кулешіром, потім приложивши з верха деревляним кружком, обертали посудину до гори дном так, що кулеша вся від разу випадала на кружок. Сей спосіб вареня пригадує те, що Геродот оповідає про Скитів, які для своїх бань (лазень) розігрівали воду, вкидаючи до неї розпалене каміне.

Ся старинна традиція заховала ся не тілько в Гуцульщинї, але також у инших частях нашого краю. З моїх дитячих лїт пригадую собі, що в Нагуєвичах та в Ясениці Сільній золили шмате таким способом, що в деревляну посудину, звану поливанницею, зроблену з дошок у формі круглої дїжки з трьома дощаними ногами в низу, вкладали брудну білизну, посипали з верха попелом, а потім розігрівши в печи два або три великі горшки, т. зв. баняки окропу, вливали в поливанницю і вкидали, в той окріп кілька розпечених у печи великих каменїв, які спричинювали дуже інтензівне кипіне і клекотане води в деревляній посудинї. Сю посудину зараз по вкиненю каміня щільно накривали веретами, аби з води не бухала пара на хату, і так лишали на всю ніч, по чім рано вимали визолену таким способом білизну для праня.

Такий спосіб золеня більшої маси білизни мав звязок із житєм по дворах та в великих родинах, т. зв. дворищах, де було богато людий і звичайно що тижня або що дві неділї треба було на раз прати богато полотняної одежі. — Криворівня, дня 19. липня 1911. р.

Вже по написаню сеї статейки д. Василь Якібюк оповів менї ще одну подробицю в тім же родї, а власне про те, як отець його першої жінки, пішовши з декількома товаришами зимою в „бутини“ (рубати дерева в лїсї) і опинивши ся там у потребі живности, зварив кулешу в повстяній „крисани“ (капелюсї). До крисанї, зробленої з грубої повсти, яка не пропускає води, налляли води, один ґазда держав її в руках за криси, а инші вкидали до крисанї дрібні камінцї, сильно розпалені в ватрі, поки вода не закипіла. Потім повиймавши скоро камінцї всипали до кипучого окропу відповідну скількість кукурузяної муки, і таким способом заварили кулешу. Вона була заварена не дуже добре, але все таки на стілько, що її можна було з'їсти.

Писано дня 2. вересня 1912.

ЗМІСТ.

	сторона
Передмова	III
I. Повний образ історії України-Руси. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського	1—58
I. Вступні уваги	3—6
II. Доісторичні часи	7—8
III. Дещо про Антів	9—22
IV. Конструкція староруської суспільности	23—25
V. Норманська теорія	26—28
VI. Хрещенє Володимира . . .	29—30
VII. Найстарший руський лїтопис .	31—33
VIII. Східні й західні межі України в XI—XII вв.	34—36
IX. Культура князївських часів . .	37—39
X. Часи унії	40—41
XI. Козаччина	42—44
XII. Російський „Очеркъ“ . . .	45—50
XIII. Девятнацятий вік	51—54
XIV. Закінченє	55—58
II. Скити й Скитія. Історичні оповіданя Геродота	59—86
Переднє слово	61—62
I. Скити в Азії 633 р. пер. Хр. .	62—63
II. Скити в боротьбі зі своїми слугами	64—65
III. Початки Скитів	65—67
IV. Скити й Кіммерійцї . . .	67—68
V. Розселенє Скитів	69—70
VI. Скити-кочовники	70
VII. Ріки Скитії	70—74
VIII. Віра Скитів	75—76

сторона

IX. Культ Ареса 76
X. Воєнні звичаї Скитів . . . 77—78
XI. Ворожбити у Скитів . . . 78—79
XII. Побратимство у Скитів . . 80
XIII. Похорон короля . . . 80—81
XIV. Похорон Скита . . . . 81—82
XV. Скитська баня 82
XVI. Оповіданє про Анахарзіса . 82—83
XVII. Оповіданє про Скилєса . . 83—85
XVIII. Число Скитів . . . . 85—86
III. Дещо про Хозар . . . . 87—107
IV. Брунон із Квербурґа, гість Володимира Великого в 1007 р. . . . 109—123
V. Придунайські Скити в IV—XII вв. . 125—150
Переднє слово 127
1. Свідоцтва Ґеорґія Гамартоля з рр 251—591 . . . . . 128—129
2. Два Скити-герої 919 і 939 рр. . 129—132
3. Свідоцтва Анни Комнени . . 132—144
4. Свідоцтва Акоміната й Кіннама . 144—150
VI. Руське плємя в Залїсю (Трансільванії) 151—188
Переднє слово 153
1. Вступні уваги . . . . . 154—156
2. Слїди Русинів у XII—XIV вв. . 156—162
3. Хрестоносцї в краю Борза в рр. 1211—1227 . . . . . 162—168
4. Свідоцтво Райхерсдорфера . . 168—175
5. Праця проф. Кочубінського . . 176—182
6. Матеріяли Ф. Ціммермана та К. Вернера з XIII—XIV вв. . . 182—185
7. Тимчасове закінченє . . . 186—188
Додаток.
Слїди скитської традиції в історії та побутї українського народа . 188—192

920

Тогож автора вийшли в остатніх роках:

Писаня: Корон

I. Нарис історії українсько-руської літератури, опр. . . . . 4·—
II. Сент Емур, Анна Русинка, королєва Франції, опр. . . . . —·80
III. Генріх Гайне, Фльорентійські ночи, опр. 1·40
IV. Молода Україна I. опр. . . . . 2·—
V. Давнє й нове, опр. . . . . 3·40

Універзальна бібліотека:

Нр. 5. Апулєй, Амор і Псіхе . . . —·30
9. Три святі грішниці . . . —·30
10. Іван Вишенський . . . . —·50
11—12. Цар і аскет . . . . . —·60
14. Евген Єлачіч, Крайня північ вітчина людськости . . . . —·30
15. Менандер, Право дитини . . —·20
16. А. Герцен, Спомини з еміґрації . —·20
17—18. Плятон, Сімпозіон (Бенкет) . . —·40

Міжнародня бібліотека:

Нр. 1. Александер Афанасьєв (Чужбинський), Українські поезії . . —·60
2. Франко, Каменярі. Дещо про штуку перекладаня . . . . . —·20

Українсько-руська Видавнича Сп'лка:

Батьківщина і инші оповіданя, опр. . 1·60
Boa constrictor, повість, опр. . . 2·20
Давнє й нове. Друге побільшене виданє збірки „Мій Ізмарагд", опр. . 3·40

	Корон
Захар Беркут, повість, опр. . . .	1·60
Зівяле листє, поезії, опр.	2·—
Коваль Бассім. Арабська казка віршом, опр.	1·60
Лис Микита, поема, опр.	1·30
Манїпулянтка і инші оповіданя, опр.	2·40
Місія. Чума. Казки й сатири, опр. .	2·80
На лонї природи і инші оповіданя, опр.	3·60
Панські жарти. Поема з остатнїх часів панщини, опр.	1·50
Поеми, опр.	1·60
Полуйка і инші бориславські оповіданя опр.	1·40
Semper tiro, збірка поезій, опр. . .	1·60
Сїм Казок, опр.	1·40
Украдене щастє. Драма з сїльського житя в 5 дїях	—·56
Учитель. Комедія в 3 дїях . . .	—·70
Накладом редакції „Літературно-наукового Вістника“:	
Перехресні стежки, повість (вичерпане)	
Великий шум, повість	1·40
Накладом коломийської філії Руського Педаґоґічного Товариства:	
Вибір поезій	—·60
В потї чола (властиво „Малий Мирон“) оповіданя	—·60
Притча про гадюку в домі	1·—
Власним накладом автора:	
Для домашнього огнища (вичерпане)	
Мойсей (вичерпане)	
З вершин і низин, опр.	4·—
Із днїв журби, опр.	2·—